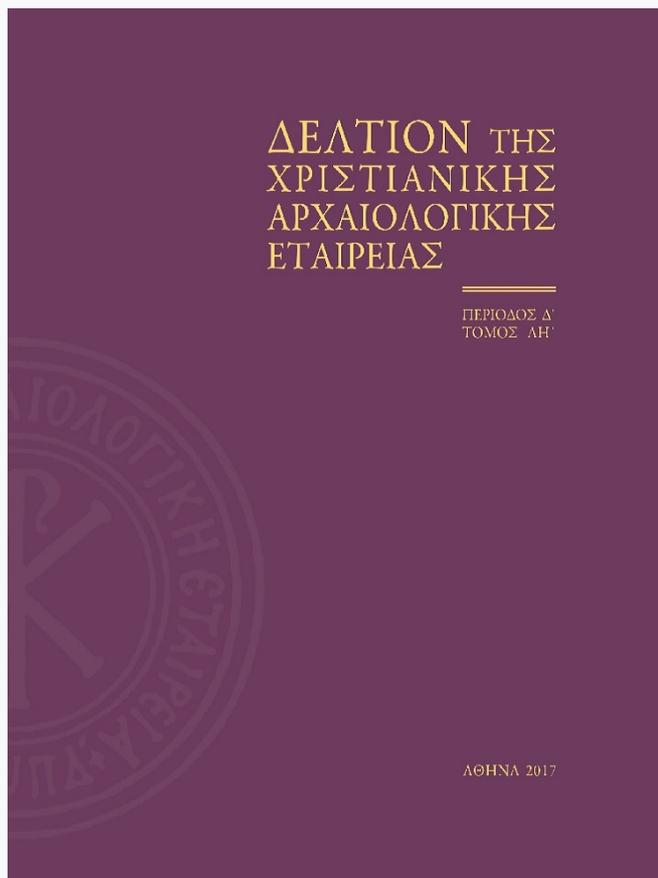

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 38 (2017)

Δελτίον ΧΑΕ 38 (2017), Περίοδος Δ'

Ο εμπορικός χάρτης της βυζαντινής Θεσσαλονίκης: ιχνηλατώντας τις αγορές της πόλης από τον 9ο αιώνα έως την οθωμανική κατάκτηση.

Κωνσταντίνος Θ. ΡΑΠΤΗΣ (Konstantinos Th. RAPTIS)

doi: [10.12681/dchae.14214](https://doi.org/10.12681/dchae.14214)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΡΑΠΤΗΣ (Konstantinos Th. RAPTIS) Κ. Θ. (2017). Ο εμπορικός χάρτης της βυζαντινής Θεσσαλονίκης: ιχνηλατώντας τις αγορές της πόλης από τον 9ο αιώνα έως την οθωμανική κατάκτηση. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 38, 105-124. <https://doi.org/10.12681/dchae.14214>

Ο ΕΜΠΟΡΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:
ΙΧΝΗΛΑΤΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΑΓΟΡΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ 9ο ΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

Με βάση περιορισμένα αρχαιολογικά δεδομένα και αναφορές σε κείμενα της βυζαντινής περιόδου επιχειρείται η ανίχνευση των περιοχών της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, στις οποίες αναπτυσσόταν περισσότερο ή λιγότερο οργανωμένη εμπορική δραστηριότητα και αφετέρου η σκιαγράφηση, έστω και θολά, του εμπορικού χάρτη της πόλης από την μέση βυζαντινή περίοδο έως την Οθωμανική κατάκτηση.

Based on restricted archaeological evidence and scattered literary sources, the present paper aims to detect the areas of Byzantine Thessalonike, where commercial activity had been developed, traces the extended marketplaces of a large urban centre and attempts to draw, even faintly, the commercial map of the city from the middle Byzantine period until the Ottoman conquest.

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή περίοδος (9ος-15ος αι.), Θεσσαλονίκη, εμπόριο, αγορά, εμπορικός χάρτης.

Keywords

Byzantine period (9th-15th c.); Thessalonike; trade/commerce; marketplace; commercial map.

Η Θεσσαλονίκη υπήρξε το μεγαλύτερο, μετά την Κωνσταντινούπολη, διαρκώς ενεργό –χωρίς ασυνέχειες– αστικό και κατ' επέκταση εμπορικό κέντρο της αυτοκρατορίας. Η μεσαιωνική Θεσσαλονίκη ως το κυριότερο εμπορικό κέντρο του Ιλλυρικού ήλεγχε τόσο την επίσημη όσο και την ανεπίσημη εμπορική δραστηριότητα σε όλα τα ευρωπαϊκά εδάφη της βυζαντινής επικράτειας, με την οικονομία της να παρουσιάζει, κατά πάσα πιθανότητα, σε μικρότερο βαθμό τα ίδια χαρακτηριστικά με την οικονομία της βυζαντινής πρωτεύουσας¹. Οι εμπορικές ανταλλαγές σε τοπικό επίπεδο

και υπερπόντιο εμπόριο, με διεθνή για την εποχή χαρακτηριστικά, συμμετείχαν εξίσου στην οικονομική ζωή της πόλης συνεισφέροντας στην ευημερία της². Η πιθανή παρουσία κατά τον 8ο και 9ο αιώνα στην πόλη

The collection of scientific works XIII, επιμ. M. Rakocija, Niš 2015, 239-250. Στην εκτεταμένη μορφή που δημοσιεύεται εδώ, στην ελληνική γλώσσα, η παρούσα εργασία παρουσιάστηκε στην καταληκτήρια Διημερίδα του διεπιστημονικού μεταπτυχιακού σεμιναρίου Ν. Οικονομίδης, που οργανώθηκε από το ΕΚΠΑ και το ΕΙΕ με θέμα «Βυζαντινή Θεσσαλονίκη: σταθμοί στην ιστορία, κοινωνία και καθημερινότητα, πνευματική ζωή, τέχνη και ακτινοβολία» (Αθήνα, 26-27 Μαΐου 2016).

* Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, raptis.constantinos@gmail.com

** Μια σύντομη παρουσίαση του θέματος στην αγγλική γλώσσα έγινε στο 13ο Διεθνές Συνέδριο «Nis i Vizantija / Niš and Byzantium» (Niš, 3-5 June 2014) και δημοσιεύτηκε στα Πρακτικά της εν λόγω επιστημονικής συνάντησης (βλ. Κ. Τ. Ράπτης, «Seeking the Marketplaces of Byzantine Thessalonike», Nis i Vizantija, Trinaesti naucni skup, Zbornik radova XIII / Niš and Byzantium:

¹ G. Dagron, «The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries», *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, επιμ. Α. Ε. Laiou, II, Washington, D.C. 2002, 403· το ίδιο δημοσίευμα σε ελληνική μετάφραση: «Η αστική οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, επιμ. Α. Ε. Λαΐου, Β', Αθήνα 2006, 57.

² Dagron, «Η αστική οικονομία», ό.π. (υποσημ. 1).

επάρχου³ και η σύγχρονη δραστηριοποίηση των κομμερκαρίων ή *αβυδικών*, δημόσιων λειτουργών, στις αρμοδιότητες των οποίων συγκαταλέγονταν ο έλεγχος του διαμετακομιστικού εμπορίου, και συγκεκριμένα των εισαγωγών από τα βουλγαρικά εδάφη, καθώς και η είσπραξη των τελωνιακών δασμών και λοιπών φόρων⁴, μαρτυρούν την πολιτική βούληση του κεντρικού κράτους να δημιουργήσει στη Θεσσαλονίκη ένα παράλληλο προς την Κωνσταντινούπολη κέντρο οικονομικού ελέγχου, μεταβιβάζοντας κατά την πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδο στη Θεσσαλονίκη λειτουργίες της οικονομικής δραστηριότητας της πρωτεύουσας⁵. Το γεγονός ότι στη δικαιοδοσία των κομμερκαρίων της Θεσσαλονίκης συμπεριλαμβάνονταν, πέρα από το θέμα της Θεσσαλονίκης, και περιοχές των Θεμάτων Ελλάδας, Νικοπόλεως και Κεφαλληνίας υποδεικνύει τον ρόλο της συμβασιλεύουσας στον έλεγχο του επίσημου εμπορίου στη Βαλκανική και μαρτυρεί την οικονομική ενοποίηση των άνω περιοχών υπό τον έλεγχο της Θεσσαλονίκης κατά τον 9ο και τον 10ο, πιθανώς, αιώνα⁶.

Κατά τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, η Θεσσαλονίκη αναφέρεται στις βυζαντινές πηγές ως κέντρο παραγωγής πολύτιμων προϊόντων μεταλλοτεχνίας⁷ και υαλοτεχνίας⁸, καθώς και ως κέντρο μεταποίησης

και μεταπράξης πολυτελών εμπορευμάτων, όπως προϊόντων μικροτεχνίας, μάλλινων, μεταξωτών ή και χρυσοκέντητων υφασμάτων⁹, δερμάτινων ειδών και γουναρικών¹⁰. Οι αγορές της πόλης αποτελούσαν ταυτόχρονα τον τελικό προορισμό των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων της άμεσης ενδοχώρας, προμηθεύοντας τους πολίτες της με σιτάρι, κρασί, αλιεύματα και κρέας, το κέντρο του περιφερειακού εμπορίου μιας τεράστιας ενδοχώρας¹¹ –που μετά τις κατακτήσεις του Βασιλείου Β΄ επεκτάθηκε σημαντικά στα εδάφη της μεσαιωνικής Σερβίας, μέχρι το Βελιγράδι, ενώ μετά τον εκχριστιανισμό της Ουγγαρίας το έτος 1000 επεκτάθηκε έως τις πεδιάδες της κεντρικής Ευρώπης¹²–, καθώς και το σημείο συνάντησης του διαπεριφερειακού ή και έως ένα βαθμό του διεθνούς εμπορίου που εκτρεπόταν από την πρωτεύουσα: η μεσαιωνική Θεσσαλονίκη, η οποία συνέχισε σταθερά να δέχεται στις αγορές της τα προϊόντα των νότιων και δυτικών περιφερειών του ελλαδικού χώρου –μερικές από τις οποίες φαίνεται ότι είχαν οικονομικά ενσωματωθεί από την πόλη¹³–, ήταν την ίδια στιγμή το κέντρο σύγκλισης των εμπορικών ανταλλαγών με τους Σλάβους και τους Βούλγαρους¹⁴.

Αν και το εμπόριο με τους Βούλγαρους μεταφέρθηκε επισήμως από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη με διάταγμα του Λέοντα ΣΤ΄ το 894¹⁵, ήταν ο Βασίλειος Β΄ ο οποίος συνέδεσε την πόλη όχι μόνο με τα πρόσφατα κατακτημένα εδάφη της βαλκανικής ενδοχώρας αλλά και με την κεντρική Ευρώπη, διανοίγοντας και καθιστώντας ασφαλείς τις χερσαίες

³ Βλ. σχετ. Α. Konstantopoulou, «L'Éparque de Thessalonique. Les origins d'une institution administrative (VIIIe-IXe siècle)», *Ελληνικές ανακοινώσεις στο Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Βελιγράδι, 11-17 Σεπτεμβρίου 1984)*, Αθήνα 1985, 157-162.

⁴ Ν. Oikonomidès, «Le Kommerkion d'Abydos: Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siècle», *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, επιμ. V. Kravari – J. Lefort – C. Morrisson, II, VIIIe-XVe siècle, Παρίσι 1991, 241-248.

⁵ Βλ. σχετ. Dagron «Η αστική οικονομία», ό.π. (υποσημ. 1), 57.

⁶ Oikonomidès, «Le Kommerkion d'Abydos», ό.π. (υποσημ. 4), 241-248. Βλ. ακόμη Α. Ε. Laiou, «Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries», *The Economic History of Byzantium*, II, ό.π. (υποσημ. 1), 726 το ίδιο δημοσίευμα σε ελληνική μετάφραση: Α. Ε. Λαΐου, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, επιμ. Α. Ε. Λαΐου, Β΄, Αθήνα 2006, 512.

⁷ Σ. Κίσσας, «Η μεσαιωνική Θεσσαλονίκη ως κέντρο μεταλλοτεχνίας», *5ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Θεσσαλονίκη 1985)*, 32-33. Βλ., ακόμη, Α. Ch. Antonaras, *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki. Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence* (Byzanz zwischen Orient und Okzident 2), Mainz 2016, 49-52, 72-74, 148-167.

⁸ Antonaras, *Arts, Crafts and Trades*, ό.π. (υποσημ. 7), 49, 70-71.

⁹ Στο ίδιο, 56, 79-80.

¹⁰ Dagron, «Η αστική οικονομία», ό.π. (υποσημ. 1). Βλ. ακόμη Antonaras, *Arts, Crafts and Trades*, ό.π. (υποσημ. 7), 57.

¹¹ Λαΐου, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο», ό.π. (υποσημ. 6), 511.

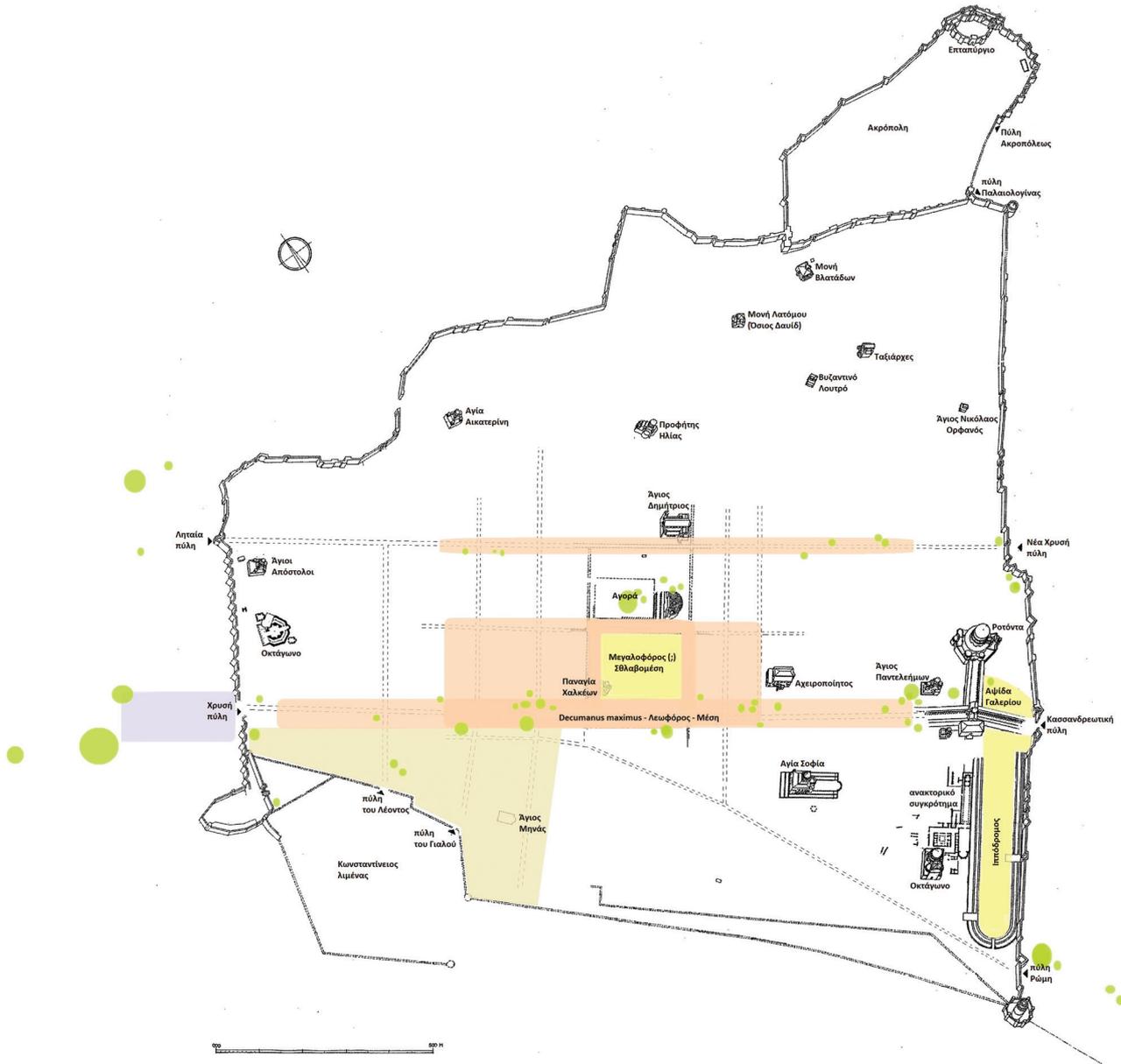
¹² Λαΐου, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο», ό.π. (υποσημ. 6), 512.

¹³ Oikonomidès, «Le Kommerkion d'Abydos», ό.π. (υποσημ. 4), 241-248. Λαΐου, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο», ό.π. (υποσημ. 6), 512.

¹⁴ Dagron, «Η αστική οικονομία», ό.π. (υποσημ. 1), 57.

¹⁵ Oikonomidès, «Le Kommerkion d'Abydos», ό.π. (υποσημ. 4), 246-247. Λαΐου, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο», ό.π. (υποσημ. 6), 512. Ch. Bakirtzis, «Imports, exports and autarky in Byzantine Thessalonike from the seventh to the tenth century», *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Byzantium, Pliska, and the Balkans*, επιμ. J. Henning, II, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2007, 104.

Ο ΕΜΠΟΡΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

- Αγορά κατά μήκος των εμπορικών οδών και γύρω από τον "Μεγαλοφόρο"
- Αγορά στην περιοχή του λιμένα
- Υπαιθριες αγορές
- Δημήτρια
- εργαστήρια (βάσει αρχαιολογικών δεδομένων)

Εμπορικός χάρτης της βυζαντινής Θεσσαλονίκης.

διαδρομές μέσω του Βελιγραδίου¹⁶ και βοηθώντας τη Θεσσαλονίκη να εξελιχθεί σε σημαντικό κέντρο για το εμπόριο με τις παραδουνάβιες περιοχές. Επιπλέον, τουλάχιστον μία φορά ετησίως κατά την εμποροπανήγυρι που οργανωνόταν επ' αφορμή της γιορτής του πολιούχου της αγίου Δημητρίου, οι αγορές της Θεσσαλονίκης δέχονταν επίσης προϊόντα που προέρχονταν από την Ιταλία και τη Δυτική Μεσόγειο, καθώς και από περιοχές του ισλαμικού κόσμου στην Ανατολή, λειτουργώντας ως κέντρο συλλογής και αναδιανομής του διεθνούς εμπορίου¹⁷.

Πού ήταν οργανωμένη η αγορά ή οι αγορές της βυζαντινής Θεσσαλονίκης; Η εμπορική δραστηριότητα των πολιτών της περιοριζόταν σε ένα εμπορικό κέντρο ή σε ποικίλες θεματικές αγορές που εξειδικεύονταν στη μεταπράτηση διαφόρων, εδώδιμων ή μη, καθημερινών ή σπάνιων και πολυτελών, τοπικών ή εισηγμένων, προϊόντων; Ήταν οργανωμένες σε διαφορετικές εμπορικές συνοικίες που αναπτύσσονταν ανεξάρτητες εντός του οχυρωμένου αστικού της ιστού –όπως φαίνεται ότι συνέβαινε στην μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη¹⁸. Η δεύτερη περίπτωση υποδεικνύεται στη διήγηση των *Θαύματων* του αγίου Δημητρίου τον 7ο αιώνα, όπου ο όρος αγορά –προφανώς με τη σημασία του χώρου ανάπτυξης εμπορικών σχέσεων– χρησιμοποιείται σε πληθυντικό αριθμό: *Τὸ δὲ κατὰ μὲν τὰς ἀγορὰς καὶ τοὺς οἴκους οὕτω γενέσθαι [...]*¹⁹.

Τα διάφορα εμπορεύματα που αναφέρονται σε

γραπτές πηγές²⁰, περιλαμβάνουν εδώδιμα γεωργικά²¹ και κτηνοτροφικά²² προϊόντα, όπως δημητριακά, φρούτα και λαχανικά, κρασί, λάδι, γάλα και κρέας²³, χειροποίητα προϊόντα οικοτεχνικής παραγωγής, όπως μεταξωτά, λινά και μάλλινα ρούχα²⁴, δερμάτινα είδη²⁵, στρώματα²⁶, καλάθια²⁷, κεριά²⁸ και αρώματα²⁹, καθώς και είδη εξειδικευμένης βιοτεχνικής παραγωγής με χρήση πυροτεχνολογικών εγκαταστάσεων, όπως κεραμικά είδη³⁰,

²⁰ Σχετικά με τα διάφορα προϊόντα που πωλούνταν στις αγορές της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, βλ. Bakirtzis, «Imports, exports and autarky», ό.π. (υποσημ. 15), 89-113. Βλ. ακόμη Antonaras, *Arts, Crafts and Trades*, ό.π. (υποσημ. 7), σποράδην.

²¹ *Άγιου Δημητρίου Θαύματα*, ό.π. (υποσημ. 19), 1:14 § 137; 2:4 § 252.

²² Στο ίδιο, 2:2 § 199. Βλ. ακόμη Bakirtzis, «Imports, exports and autarky», ό.π. (υποσημ. 15), 94.

²³ Στην υστεροβυζαντινή Θεσσαλονίκη, όπως και στην Κωνσταντινούπολη, γίνεται αναφορά σε *πρωτομακκελάριο*. Βλ. σχετ. K.-P. Matschke, «The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries», *The Economic History of Byzantium*, II, ό.π. (υποσημ. 1), 493 το ίδιο δημοσίευμα σε ελληνική μετάφραση: «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, ό.π. (υποσημ. 1), Β', 187.

²⁴ I. Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, I. Kaminiaetae, *De expugnatione Thessalonicae* [CFHB IV, Series Berolinensis], Berolini – Novi Eboraci 1973, § 9.8-9, 58.7-8. Για τη διήγηση του Καμινιάτη σε νεοελληνική μετάφραση, βλ. *Ιωάννης ὁ Καμινιάτης, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Ιωάννης Αναγνώστης*, ιστορική εισαγωγή P. Odorico, *Χρονικά τῶν ἀλώσεων τῆς Θεσσαλονίκης*, επιστ. επιμ. P. Odorico, μτφρ. X. Μέσσης, Αθήνα 2010, 11-15, 67-169.

²⁵ *Άγιου Δημητρίου Θαύματα*, ό.π. (υποσημ. 19), 1:1 § 22, 2:1 § 182.

²⁶ Στο ίδιο, 1:1 § 34, 1:14 § 152, 2:4, § 251.

²⁷ Σ. Πασχαλίδης (επιμ.), *Ὁ βίος τῆς ὀσιομάρτυρος Θεοδόρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ*, Θεσσαλονίκη 1991, § 31.9-10.

²⁸ *Άγιου Δημητρίου Θαύματα*, ό.π. (υποσημ. 19), 1:7 § 64, 66.

²⁹ Η πληροφορία χρονολογείται στην υστεροβυζαντινή περίοδο, όταν ένας *ἔξαρχος τῶν μυρεψῶν* (ενν. των αρωματοποιών) αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη. Βλ. σχετικά, Matschke, «Η οικονομία των πόλεων», ό.π., (υποσημ. 23), 187. Σχετικά με ένα υστεροβυζαντινό αρωματοποιείο στη Θεσσαλονίκη, βλ. F. Miklosich – J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, II, Βιέννη 1860-1990, 524-525, αριθ. 664.

³⁰ Σχετικά με την παραγωγή κεραμικών εργασιών στη Θεσσαλονίκη, βλ. Κ. Θ. Ράπτης, «Χωρικές μεταθέσεις του Κεραμικού της Θεσσαλονίκης από την ύστερη αρχαιότητα έως τους χρόνους μετά την οθωμανική κατάκτηση», *Τόμος στη μνήμη του Νάρκισσου Καρύδα* (υπό έκδοση). Βλ. ακόμη Antonaras, *Arts, Crafts and Trades*, ό.π. (υποσημ. 7), 20-21, 47-48, 67-69. Σχετικά

¹⁶ Η διαδρομή μεταξύ Θεσσαλονίκης και Βελιγραδίου μαρτυρείται ήδη από τα μέσα του 10ου αιώνα στο *De Administrando Imperii* του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (908-944). Βλ. σχετ. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperii*, επιμ. F. Moravcsik, μτφρ. R. J. H. Jenkins (CFHB 1 / Dumbarton Oaks Texts 1), Washington, D.C. 1967, 182, 42:15-18. K. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture between the Fourth and the Early Eleventh Centuries AD with Special Reference to the Towns of Byzantine Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1996, 192. Bakirtzis, «Imports, exports and autarky», ό.π. (υποσημ. 15), 105.

¹⁷ Λαΐου, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο», ό.π. (υποσημ. 6).

¹⁸ M. Mundell-Mango, «The Commercial Map of Constantinople», *DOP* 54 (2000), 189-207.

¹⁹ *Άγιου Δημητρίου Θαύματα. Οι συλλογές Αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ὁ βίος, τὰ θαύματα καὶ ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, επιμ. X. Μπακιρτζής, Θεσσαλονίκη 1997, 1:3, § 41. Βλ. ακόμη J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Αθήνα – Παρίσι 1984, 85 σημ. 28.

προϊόντα υαλοουργίας³¹ ή μεταλλουργίας από χρυσό, ασήμι, χαλκό ή σίδηρο³², η ποικιλία των οποίων συνηγορεί στην ύπαρξη θεματικών αγορών για εδώδιμα ή βιοτεχνικά, καθημερινά ή πολυτελή προϊόντα.

Σύμφωνα με διάφορες γραπτές πηγές, οι αγορές της βυζαντινής πόλης θα μπορούσαν να αποτελούν είτε (α) γειτονίες με διαρκή εμπορικό χαρακτήρα, οι οποίες διέθεταν σειρές ή συγκροτήματα καταστημάτων, τα οποία αποτελούσαν τμήμα του αστικού ιστού και ήταν τοποθετημένα είτε κατά μήκος μιας κεντρικής οδού ή γύρω από μια ανοιχτή πλατεία –αμφότερες θα ονομάζονταν δυνητικά Φόρος– είτε (β) σειρά προσωρινών πάγκων για τις εμπορικές συναλλαγές, τοποθετημένων σε ανοικτούς αδόμητους χώρους. Επιπροσθέτως, υπαίθριες αγορές ή πανηγύρεις λάμβαναν χώρα σε εβδομαδιαία ή ετήσια βάση εντός ή εκτός των οχυρώσεων³³.

με την παραγωγή κεραμικών δομικών προϊόντων στη Θεσσαλονίκη, βλ. K. T. Raptis, «Brick and tile producing workshops in the outskirts of Thessaloniki from fifth to fifteenth century: a study of the firing technology that has been diachronically applied in the ceramic workshops of a large byzantine urban center», *Actas do X Congresso Internacional a Cerâmica Medieval no Mediterrâneo (Silves – Mértola, 22-27.10.2012)*, επιμ. M. J. Gonçalves – S. Gómez-Martínez, Silves 2015, 493-508.

³¹ Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, ὁ.π. (υποσημ. 24), § 9.8-9. Σχετικά με εργαστήρια υαλοουργίας στη Θεσσαλονίκη, βλ. A. Antonaras, «The Production and Uses of Glass in Byzantine Thessaloniki», *New Light on Old Glass: Recent Research on Byzantine Mosaics and Glass*, επιμ. Ch. Entwistle – L. James, Λονδίνο 2013, 189-198 και ο ίδιος, *Arts, Crafts and Trades*, ὁ.π. (υποσημ. 7), 22-24, 49, 70-71.

³² Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, ὁ.π. (υποσημ. 24), § 9.8-9. Bakirtzis, «Imports, exports and autarky», ὁ.π. (υποσημ. 15), 99-100. Βλ. ακόμη Κίτσας, «Μεσαιωνική Θεσσαλονίκη», ὁ.π. (υποσημ. 7), 32-33 και Antonaras, *Arts, Crafts and Trades*, ὁ.π. (υποσημ. 7), 49-52, 72-74, 148-167.

³³ Ch. Bouras, «Aspects of the Byzantine City, Eighth – Fifteenth Centuries», *The Economic History of Byzantium*, ὁ.π. (υποσημ. 1), II, 512-515· το ίδιο δημοσίευμα στην ελληνική: Χ. Μπούρας, «Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, ὁ.π. (υποσημ. 1), Β', 212-215. Βλ. ακόμη Λαΐου «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο», ὁ.π. (υποσημ. 6), 488-489, 517-521, 551-554 και K.-P. Matschke, «Commerce, Trade, Markets, and Money, Thirteenth – Fifteenth Centuries», *The Economic History of Byzantium*, ὁ.π. (υποσημ. 1), II, 779-782· το ίδιο δημοσίευμα σε ελληνική μετάφραση: «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13ος-15ος αιώνας)», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, Β', 574-577.

Ακολουθώντας τις διάσπαρτες και συχνά φειδωλές γραπτές μαρτυρίες, σε διαλεκτική σχέση με τα αρχαιολογικά δεδομένα, θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τις θέσεις της βυζαντινής Θεσσαλονίκης στις οποίες αναπτύχθηκε διαχρονική ή εφήμερη εμπορική δραστηριότητα, και φιλοδοξούμε να σχεδιάσουμε έναν –έστω θολό– εμπορικό χάρτη ενός μεγάλου μεσαιωνικού αστικού κέντρου.

Αγορές εντός των τειχών

Η παλαιότερη αναφορά σε συγκεκριμένη αγορά της Θεσσαλονίκης, με τη μεσαιωνική έννοια του όρου³⁴ –δηλαδή του χώρου εμπορικών συναλλαγών–, χρονολογείται στα τέλη του 8ου αιώνα. Στην τρίτη επιστολή που ο Θεόδωρος Στουδίτης –ο μετέπειτα ηγούμενος της μονής Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη– έγραψε στον θείο και μέντορά του Πλάτωνα κατά το έτος 797, περιγράφοντας το ταξίδι της εξορίας του στη Θεσσαλονίκη³⁵, ο βυζαντινός μοναχός αναφέρει ότι:

³⁴ Η βυζαντινή έννοια της λέξης αγορά –που συνδέεται με τη σύγχρονη ελληνική χρήση της λέξης, δηλαδή χώρος ανάπτυξης εμπορικής δραστηριότητας– έχει συζητηθεί από τον J.-M. Spieser στο *Thessalonique*, ὁ.π. (υποσημ. 19), 86. Η K. Hattersley-Smith, παρόλο που συμφωνεί με τη μεσαιωνική χρήση της λέξης, υπογραμμίζει ότι στην κλασική Ελλάδα η λέξη αγορά χρησιμοποιήθηκε αρχικά με την ίδια σημασία [Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ὁ.π. (υποσημ. 16), 188]. Βλ., επίσης, Μπούρας, «Απόψεις των βυζαντινών πόλεων», ὁ.π. (υποσημ. 33), 212, ο οποίος σημειώνει ότι η περιοχή των βυζαντινών πόλεων στην οποία λάμβαναν χώρα οι εμπορικές δραστηριότητες των κατοίκων τους, συνέχισε να ονομάζεται αγορά μέχρι το τέλος της βυζαντινής εποχής. Ακόμα κι αν η αρχαία έννοια της λέξης, ως τόπος συνάντησης των πολιτών, είχε ξεχαστεί και τα τεράστια περίστυλα φόρα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας είχαν προ πολλού εξαφανιστεί κάτω από μεταγενέστερες επιχώσεις, η περιοχή όπου λάμβανε χώρα η εμπορική ή ανταλλακτική δραστηριότητα των κατοίκων των βυζαντινών πόλεων και οικισμών, συνέχισε πιθανότατα να αποτελεί το αστικό σκηνικό των κοινωνικών τους επαφών.

³⁵ Ο μοναχός Θεόδωρος εξορίστηκε μαζί με τον αδελφό του Ιωσήφ από τη μονή Σακκουδίωνος μετά από σύγκρουσή του με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΣΤ', σχετικά με τον δεύτερο «παράνομο» γάμο του τελευταίου με τη Θεοδότη, μια εξαδέλφη του Θεοδώρου από την πλευρά της μητέρας του. Βλ. σχετικά, Th. Pratsch, *Theodoros Studites (759-826) – zwischen Dogma und Pragma: der Abt des Studiosklosters in Konstantinopel im*

[...] καὶ μετὰ τὸ εἰσελθεῖν κλείσαντες τὰς [ἀνατολικὰς] πύλας ἦγον διὰ τῆς ἀγορᾶς³⁶.

Περιγράφοντας την είσοδό του στη Θεσσαλονίκη ο Θεόδωρος, ο οποίος είχε ταξιδέψει με πλοίο και είχε αποβιβαστεί πιθανώς στο λιμάνι *Κελλάριον* στα ανατολικά της πόλης, σημειώνει ότι εισήλθε στην οχύρωση [...] *ἀνατολικῆ πόρτη*, πιθανότατα δηλαδή από την ονομαζόμενη *Κασσανδρεωτικὴν* στο ανατολικό πέρας της *Λεωφόρου*, του κύριου οδικού άξονα που αντικατέστησε τον μαρμαρόστρωτο *decumanus maximus* της ύστερης αρχαιότητας –ή λιγότερο πιθανόν από την πύλη την καλούμενη *Ῥώμην* στο νοτιοανατολικό τμήμα της χερσαίας οχύρωσης.

Σύμφωνα με την αφήγησή του, μόλις εισήλθε στην πόλη οδηγήθηκε μέσω της αγοράς στον καθεδρικό ναό, την εκκλησία της Αγίας Σοφίας. Μετά την επίσκεψή του στον ναό ακολούθησε πρόσκληση να χρησιμοποιήσει το λουτρό του συγκεκριμένου επισκοπείου και να δειπνήσει με τον επίσκοπο Θεσσαλονίκης³⁷. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Θεόδωρος επισημαίνει μια μεσαιωνική αγορά στο νοτιοανατολικό τμήμα της μεσαιωνικής πόλης, εντός των ανατολικών τειχών, σε μικρή απόσταση από την Κασσανδρεωτική πύλη, πιθανότατα στον άξονα της *Λεωφόρου* και σίγουρα πριν από τη διασταύρωση με την κάθετη οδό που οδηγούσε στον καθεδρικό ναό.

Αναφορά στην ίδια πιθανώς αγορά γίνεται από τον βιογράφο της αγίας Θεοδώρας της Θεσσαλονίκης, ο οποίος αναφέρεται σαφώς σε μια αγορά οργανωμένη κοντά στην Κασσανδρεωτική πύλη και σε ένα κατάλοιπα άγνωστο ναό του Αγίου Λουκά του Ευαγγελιστή:

Τὸ τοῦ ἁγίου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου καὶ εὐ-αγγελιστοῦ Λουκᾶ καταλαβόντες τέμενος, ὃ δὴ πλησίον τῆς ἀγορᾶς τῆς ἐπὶ τὴν Κασσανδρεωτικὴν πύλην διάκειται [...]³⁸.

Η εδαφική έκταση ή το χρονικό όριο της λειτουργίας της συγκεκριμένης αγοράς³⁹, που έμμεσα μόνο περιγράφεται στα τέλη του 8ου και στις αρχές του 9ου αιώνα, δεν είναι γνωστά, καθώς στον τομέα αυτό της πόλης δεν έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικές ενδείξεις καταστημάτων ή εργαστηρίων της μέσης βυζαντινής περιόδου. Το γεγονός ότι ο βιογράφος της αγίας Θεοδώρας, Θεσσαλονικεύς και ο ίδιος, νιώθει την ανάγκη να ορίσει την προαναφερθείσα αγορά ως την αγορά παρά την Κασσανδρεωτική πύλη, σημαίνει ότι αυτή δεν ήταν ούτε η κύρια ούτε η πιο σημαντική αγορά της πόλης⁴⁰: η κεντρική αγορά πιθανότατα δεν θα χρειαζόταν περαιτέρω χωροταξικό προσδιορισμό από έναν γηγενή συγγραφέα.

Θα μπορούσε η αγορά που αναφέρεται στον *Βίο* της αγίας Θεοδώρας κοντά στην Κασσανδρεωτική πύλη να αποτελούσε μια πρόχειρα οργανωμένη υπαίθρια αγορά; Σε αυτήν την περίπτωση η υπαίθρια αυτή αγορά, που θα λειτουργούσε πιθανώς με ημερησία ή εβδομαδιαία συχνότητα, θα μπορούσε να χωροθετηθεί στην περιοχή μεταξύ της Ροτόντας και των κατεστραμμένων και οριστικά εγκαταλελειμμένων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο οικιστικών τομέων του ανακτορικού συγκροτήματος της ύστερης αρχαιότητας, εκάτερωθεν του ανατολικότερου τμήματος της *Λεωφόρου*, ή στον ανοικτό χώρο του Ιπποδρόμου, που φαίνεται ότι παρέμεινε αδόμητος καθ' όλη τη διάρκεια τόσο της βυζαντινής όσο και της οθωμανικής περιόδου. Ο χώρος αυτός, που κατά την όψιμη οθωμανική περίοδο

Spannungsfeld von Patriarch, Kaiser und eigenem Anspruch, Βέρονη 1988, 98-101, 107-113.

³⁶ S. Theodori Studitae, *Epistolarum Lib. I, Platoni III* (PG 99), 917. E. Καλτσογιάννη – Σ. Κοτζάμπαση – E. Παρασκευοπούλου, *Ἡ Θεσσαλονίκη στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ρητορικὰ καὶ ἀγιολογικὰ κείμενα* (ΚΒΕ, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτες 32), Θεσσαλονίκη 2002, 6-7. Βλ. ἀκόμη Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 16), 188-189, καὶ Bakirtzis, «Imports, exports and autarky», ό.π. (υποσημ. 15), 111.

³⁷ Theodori Studitae, *Epistolarum*, ό.π. (υποσημ. 36), 917-918. Καλτσογιάννη κ.ά., *Ἡ Θεσσαλονίκη*, ό.π. (υποσημ. 36) καὶ Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 16).

³⁸ Ὁ βίος τῆς ὀσιομάρτυρος Θεοδώρας, ό.π. (υποσημ. 27), § 9.

³⁹ Αυτή η αγορά κοντά στην Κασσανδρεωτική πύλη ταυτίζεται από τον Χ. Μπούρα ως η κύρια μεσοβυζαντινή αγορά της Θεσσαλονίκης [Μπούρας, «Απόψεις των βυζαντινών πόλεων», ό.π. (υποσημ. 33), 212]. Βλ. ἀκόμη É. Malamut, «Thessalonique 830-904», *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, επιμ. L. M. Hoffmann, Wiesbaden 2005, 170-171 καὶ R. G. Ousterhout, «Houses, Markets and Baths: Secular Architecture in Byzantium», A. Drandaki – D. Papanikola-Bakirtzi – A. Tourta (επιμ.), *Heaven and Earth, Art of Byzantium from Greek Collections*, Αθήνα 2013, 213.

⁴⁰ Α. Ξυγγόπουλος, *Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1949, 16.

φιλοξένησε ένα από τα υπαίθρια παζάρια της Θεσσαλονίκης, φαίνεται κατάλληλος για την ανάπτυξη προσωρινών ξύλινων πάγκων στο πλαίσιο μιας υπαίθριας αγοράς. Είναι πιθανόν, όπως έχει και παλαιότερα διατυπωθεί⁴¹, ότι στη συγκεκριμένη θέση λειτουργούσε πιθανώς κατά την πρώιμη, τουλάχιστον, μεσοβυζαντινή περίοδο μια ημερήσια ή εβδομαδιαία υπαίθρια αγορά εδωδίων, στην οποία οι αγρότες της περιοχής της Καλαμαριάς, που εκτεινόταν στα ανατολικά της πόλης έως τις δυτικές ακτές της Χαλκιδικής, διέθεταν τα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα τους στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης.

Η προαναφερθείσα αγορά κοντά στην Κασσανδρεωτική πύλη –αν και σύγχρονη– φαίνεται ότι διαφοροποιείται από την υπερδραστήρια αγορά του 9ου αιώνα, την οποία ο Ιωάννης Καμινιάτης⁴² περιγράφει στην αφήγησή του για την πολιορκία και την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Σαρακηνούς το 904. Η τελευταία φαίνεται ότι αναπτυσσόταν κατά μήκος της κεντρικής οδού του μεσαιωνικού πολεοδομικού ιστού, στη λεγόμενη *Λεωφόρο* ή, ενδεχομένως, *Μέση* (οδό)⁴³ (από την κεντρική οδό της βυζαντινής πρωτεύουσας):

*Λεωφόρου γὰρ δημοσίας τῆς πρὸς ἀνατολὴν ἀγούσης ἀπὸ τῆς δύσεως διὰ μέσου τῆσδε χωρούσης τῆς πόλεως καὶ ἀναγκαιῶς πειθούσης τοὺς παροδούντας πρὸς ἡμᾶς ἐνδιατρίβειν καὶ τὰ πρὸς τὴν χρείαν πορίζεσθαι, πᾶν ὅτιοῦν ἂν εἴποι τις τῶν καλῶν ἐξ αὐτῶν ἐκαρπούμεθὰ τε καὶ προσεκτώμεθα.*⁴⁴

⁴¹ Bakirtzis, «Imports, exports and autarky», ὁ.π. (υποσημ. 15), 111.

⁴² Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, ὁ.π. (υποσημ. 24), § 9.6-9.

⁴³ Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει συγκεκριμένη αναφορά σε δημοσιευμένη πηγή που να αποδεικνύει την απόδοση του ονόματος *Μέση* (οδός) στη *Λεωφόρο*, όπως αναφέρεται με σαφήνεια από τον Ιωάννη Καμινιάτη η μεσαιωνική οδός της πόλης που ακολουθούσε τη χάραξη του *decumanus maximus* της ύστερης αρχαιότητας από τη Χρυσή έως την Κασσανδρεωτική πύλη. Ως εκ τούτου, ο συσχετισμός της *Λεωφόρου* με τη *Μέση* ή *Κάτω Μέση*, αναφορά η οποία γίνεται σε συμβολαιογραφικά έγγραφα της ύστερης βυζαντινής περιόδου από το Άγιο Όρος [*Actes de Docheiariou. Édition Diplomatique*, επιμ. Ν. Οικονομιδῆς (Archives de l'Athos XIII), Παρίσι 1984, 261, αριθ. 49.36] αποτελεί υπόθεση εργασίας του γράφοντα.

⁴⁴ Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, ὁ.π. (υποσημ. 24), § 9.6.

Ο Ιωάννης Καμινιάτης προσπαθώντας να δώσει έμφαση στην παραγωγική, εμπορική και οικονομική σημασία της Θεσσαλονίκης σημειώνει ότι το πλήθος που αποτελούνταν τόσο από γηγενείς πολίτες όσο και από ξένους επισκέπτες που αναζητούσαν ποικίλα εμπορεύματα στην αγορά της βυζαντινής πόλης, ήταν τόσο πολυάριθμο, ώστε θα ήταν ευκολότερο να μετρήσει κανείς την άμμο της ακτής παρά τους ανθρώπους, τους εμπόρους και τους αγοραστές που διέσχιζαν την κεντρική εμπορική οδό της πόλης:

[...] ἔνθεν καὶ παμμίγῃς τις ὄχλος ἀεὶ περιεστοίχει τὰς ἀγυῖας τῶν τε αὐτοχθόνων καὶ τῶν ἄλλω ἐπιξενουμένων, ὡς εὐχερέστερον εἶναι ψάμμιον παράλιον ἐξαριθμεῖν ἢ τοὺς τὴν ἀγορὰν διοδεύοντας καὶ τῶν συναλλαγμάτων ποιουμένους τὴν μέθον⁴⁵ [...].

Οι ποικίλοι θησαυροί της αγοράς, κατασκευασμένοι από χρυσό, ασήμι και πολύτιμους λίθους, ήταν αντικείμενο διαπραγμάτευσης του πλήθους, μαζί με μεταξωτά, λινά και μάλλινα υφάσματα. Ταυτόχρονα, τα τεχνουργήματα από χαλκό, σίδηρο, κασίτερο, μόλυβδο και γυαλί, όλα επεξεργασμένα διά πυρός, ήταν τόσα πολλά που μια ολόκληρη πόλη θα μπορούσε να κατασκευαστεί μόνο από αυτά:

[...] ἐντεῦθεν χρυσοῦ καὶ ἀργυροῦ καὶ λίθων τιμίων παμπληθεῖς θησαυροὶ τοῖς πολλοῖς ἐγίνοντο, καὶ τὰ ἐκ Σηρῶν υφάσματα ὡς τὰ ἐξ ἐρίων τοῖς ἄλλοις ἐπινενόητο. Περὶ γὰρ τῶν ἄλλων ὑλῶν, χαλκοῦ καὶ σιδήρου κασσιτέρου τε καὶ μολύβδου καὶ ὑέλου, οἷς αἱ διὰ πυρὸς τέχναι τὸν βίον συνέχουσι, καὶ μνησθῆναι μόνον παρέλκον ἡγοῦμαι, τοσοῦτων ὄντων ὡς ἄλλην τινὰ δύνασθαι πόλιν δι' αὐτῶν δομεῖσθαι τε καὶ ἀπαρτίζεσθαι⁴⁶.

Σύμφωνα με τα εμπορεύματα που αναφέρονται από τον Ιωάννη Καμινιάτη, η μεσοβυζαντινή αγορά μη εδωδίων, τόσο των απλών όσο και των πολυτελών βιοτεχνικών προϊόντων, οργανώθηκε, όπως και η αντίστοιχη αγορά της Κωνσταντινούπολης⁴⁷, στο κέντρο

⁴⁵ Στο ίδιο, § 9.7.

⁴⁶ Στο ίδιο, § 9.8-9.

⁴⁷ Mundell-Mango, «The Commercial Map», ὁ.π. (υποσημ. 18),

του αστικού ιστού και κατά μήκος της κεντρικής οδού της πόλης, της *Λεωφόρου*, η οποία φαίνεται ότι κατά τα τέλη του 9ου και τις αρχές του 10ου αιώνα, ήταν γεμάτη με εμπόρους, οι οποίοι διέθεταν σε γηγενείς αλλά και ξένους αγοραστές προϊόντα τοπικής παραγωγής και εισαγόμενα είδη.

Πρόσφατα, κατά τη διάρκεια της μεγάλης κλίμακας σωστικής ανασκαφής, που διεξάγεται στο πλαίσιο της κατασκευής του Μετρό Θεσσαλονίκης, τμήματα της *Λεωφόρου* –και σε μία περίπτωση και της διασταύρωσής της με τον *cardo* που οδηγούσε στον Κωνσταντίνειο λιμένα– εντοπίστηκαν στα σκάμματα των δύο κεντρικών, εντός των τειχών, σταθμών (Βενιζέλου και Αγίας Σοφίας)⁴⁸. Τα ακίνητα ευρήματα των μεσοβυζαντινών στρωμάτων και στους δύο σταθμούς έδειξαν με σαφήνεια ότι μικρής έκτασης κτίσματα με εργαστήρια ή αποθήκες στα πίσω δωμάτια και προβολές με τη μορφή των ημιυπαίθριων χώρων με πρόχειρα, ξύλινα κατά κανόνα, στηθαία και υπόστυλα σκιαδία⁴⁹, που ανοίγονταν απευθείας στον δρόμο καταλαμβάνοντας κατά περίπτωση τμήματα του χωμάτινου οδοστρώματος, αναπτύσσονταν και στις δύο πλευρές της *Λεωφόρου* από τον 9ο αιώνα και εντεύθεν. Τα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή, που περιλαμβάνουν πολυάριθμα κεραμικά, υάλινα, καθώς

και χάλκινα ή μπρούντζινα⁵⁰ αντικείμενα, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται και εξαιρετης τέχνης κοσμήματα, δοχεία τήξης μικροποσοτήτων μετάλλου, μήτρες μικρής κλίμακας για τη χύτευση κοσμημάτων⁵¹, μικροποσοτήτες μεταλλικού υδραργύρου, που κατά τον μεσαίωνα χρησιμοποιήθηκε ευρέως για τον διαχωρισμό μετάλλων και τη δημιουργία κραμάτων, καθώς και ημιτελή εγχάρακτα εφυσωμένα αγγεία και κεραμικές ράβδοι ενός μεσοβυζαντινού κλιβάνου για την παραγωγή εφυσωμένων σκευών⁵², επαληθεύουν τις πληροφορίες του Ιωάννη Καμινιάτη σχετικά με τη λειτουργία μιας οργανωμένης αγοράς βιοτεχνικών – μη εδώδιμων– προϊόντων κατά μήκος της *Λεωφόρου*, στο κέντρο της βυζαντινής Θεσσαλονίκης. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ομοιότητες μεταξύ της περιγραφής της κεντρικής αγοράς της πόλης κατά μήκος της *Λεωφόρου* από τον Ιωάννη Καμινιάτη και της δυνατής πλέον αποκατάστασης του χώρου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, από τον 9ο έως και τον 12ο αιώνα, βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων, είναι δυνατόν να επιλύσουν το ζήτημα του χρόνου συγγραφής της διηγήσεως από τον ίδιο, στις αρχές του 10ου αιώνα, και όχι από *ψευδυπόγραφο* συγγραφέα του 15ου αιώνα, όπως είχε παλαιότερα διατυπωθεί⁵³.

189-207. Βλ. ακόμη L. Lavan, «From Polis to Emporion? Retail and Regulation in the Late Antique City», *Trade and Markets in Byzantium*, επιμ. C. Morrisson, Washington, D.C. 2012, 333-377.

⁴⁸ E. Μαρκή – Στ. Βασιλειάδου, «ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης 2008. Το έργο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *AEMΘ* 22 (2008), 297-306. Μ. Παϊσίδου – Στ. Βασιλειάδου – Στ. Τζεβρένη, «Μετρό Θεσσαλονίκης 2009: το έργο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *AEMΘ* 23 (2009), 255-266. Μ. Παϊσίδου – Στ. Βασιλειάδου – Κ. Κωνσταντινίδου, «Μετρό Θεσσαλονίκης 2010: το έργο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *AEMΘ* 24 (2010), 223-234. Δ. Μακροπούλου – Στ. Βασιλειάδου – Κ. Κωνσταντινίδου – Στ. Τζεβρένη, «Πολεοδομικές και χωροταξικές παρατηρήσεις για τη Θεσσαλονίκη από τους παλαιοχριστιανικούς έως τους νεότερους χρόνους στο πλαίσιο κατασκευής του Μετρό», *AEMΘ* 25 (2011), 317-326. Δ. Μακροπούλου – Κ. Κωνσταντινίδου, «Μετρό Θεσσαλονίκης – Σταθμός Βενιζέλου. Αρχαιότητες σε διαχρονική συνομιλία», *AEMΘ* 26 (2012), υπό έκδοση.

⁴⁹ Μακροπούλου κ.ά., «Πολεοδομικές παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 48). Μακροπούλου – Κωνσταντινίδου, «Μετρό Θεσσαλονίκης – Σταθμός Βενιζέλου», ό.π. (υποσημ. 48).

⁵⁰ Η παρούσα εργασία βασίζεται στην πρώτη δημοσιοποίηση των ανασκαφικών δεδομένων [Μακροπούλου – Κωνσταντινίδου, «Μετρό Θεσσαλονίκης – Σταθμός Βενιζέλου», ό.π. (υποσημ. 48)]. Η αναλυτική δημοσίευση του υλικού από τους ανασκαφείς, μετά από ενδελεχή μελέτη των ευρημάτων και πιθανή εργαστηριακή ανάλυση των υλικών τους, θα δώσει πιθανώς απαντήσεις σε ερωτήματα που γεννώνται σχετικά με την ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων, τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν και την ύπαρξη ή μη εμπορευμάτων από καθαρό χαλκό ή άλλα, ευγενή μέταλλα.

⁵¹ Μακροπούλου – Κωνσταντινίδου, «Μετρό Θεσσαλονίκης – Σταθμός Βενιζέλου», ό.π. (υποσημ. 48).

⁵² K. P. Konstantinidou – K. T. Raptis, «Archaeological evidence of an eleventh-century kiln with rods in Thessaloniki», *Actas do X Congresso Internacional*, ό.π. (υποσημ. 30), 589-595 και οι ίδιοι, «Eleventh century innovations in the Byzantine firing technology: evidence from Thessaloniki», *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies (Belgrade, 22-27 August 2016)*, *Thematic Sessions of Free Communications*, επιμ. D. Dželebdžić – St. Bojanin, Βελιγράδι 2016, 368-369.

⁵³ A. P. Kazhdan, «Some Questions Adressed to the Scholars Who Believe in the Authenticity of Kaminiatis' Capture of Thessalonica», *BZ* 71 (1978), 303-314. Για την απάντηση που έδωσε ο Γ.

Η χωρική έκταση της συγκεκριμένης αγοράς, που ήταν διαχρονικά οργανωμένη στις δύο πλευρές της *Λεωφόρου*, δεν μπορεί να πιστοποιηθεί με βεβαιότητα, δεδομένου ότι θα μπορούσε να επεκτείνεται σε όλο το μήκος της οδού από τη Χρυσή έως την Κασσανδρεωτική πύλη ή να περιορίζεται μόνον στον κεντρικό τομέα της πόλης, μεταξύ της εξέχουσας διασταύρωσης με τον *cardo*, που οδηγούσε στον λυμένα, και του *cardo* που συνέδεε την μητρόπολη της πόλης με τον μεγάλο ναό της Θεοτόκου (Αχειροποίητο)⁵⁴. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ενδείξεις που αφορούν στη λειτουργία υστεροβυζαντινών κυρίως εργαστηρίων έχουν κατά καιρούς εντοπιστεί από την περιοχή της Χρυσής πύλης στα δυτικά έως τη γειτονιά των Ασωμάτων στην περιοχή της Ροτόντας στα ανατολικά⁵⁵.

Η ίδια αγορά εκτεινόταν πιθανώς γύρω από την αδόμητη κατά τη βυζαντινή περίοδο κατώτερη πλατεία της ρωμαϊκής αγοράς. Δύναται να υποτεθεί ότι

η βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα, η οποία βεβαιώνεται στην εν λόγω περιοχή κατά την ύστερη αρχαιότητα, επικράτησε μέσα στους αιώνες, αφού τα εργαστήρια επεξεργασίας χαλκού, που σύμφωνα με το κείμενο του Μαρτυρίου –*Passio Altera*– του αγίου Δημητρίου δραστηριοποιούνταν στη δυτική στοά του λεγόμενου Μεγαλοφόρου⁵⁶, επιβίωσαν στη συγκεκριμένη περιοχή μέχρι το τέλος του 19ου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα⁵⁷.

Η αγορά της Θεσσαλονίκης –με την αρχαία σημασία της λέξης, ως πολιτικό και κοινωνικό κέντρο της πόλης– φαίνεται ότι οργανώθηκε γύρω από δύο μεγάλες πλατείες που χωροθετούνταν στο κέντρο της πόλης, μεταξύ των δύο κύριων *decumani* του αστικού ιστού. Αυτές οι πλατείες, που οργανώθηκαν λόγω της επικλινούς μορφολογίας του εδάφους σε διαφορετικά επίπεδα, ορίζονταν από διώροφες στοές. Η συστηματικά, αν και εν μέρει, ανασκαμμένη άνω πλατεία του συγκροτήματος της ρωμαϊκής αγοράς –με μήκος 90 περίπου μέτρα από βορρά προς νότο και 145 μέτρα από τα ανατολικά προς τα δυτικά– αποτελούνταν από (α) τρεις διπλές στοές με διώροφες κιονοστοιχίες, τοποθετημένες κατά μήκος της δυτικής, ανατολικής και νότιας πλευράς της ανοικτής προς βορρά ορθογώνιας πλακόστρωτης πλατείας, γύρω από την οποία συγκεντρώνονταν οι διοικητικές υπηρεσίες της πόλης, (β) ένα Ωδείο πίσω από την ανατολική πτέρυγα της πλατείας, (γ) ένα κτήριο δημόσιων αρχείων στη νοτιοανατολική γωνία και (δ) μια διπλή, θολωτή, κρυπτή

Τσάρας, βλ. σχετικά Γ. Τσάρας, «Η αυθεντικότητα του Χρονικού του Ιωάννου Καμινιάτη», *Βυζαντινά* 8 (1988), 41-58. Για μια νεότερη, κριτική θεώρηση του θέματος, βλ. Odorico (επιστ. επιμ.), *Χρονικά των αλώσεων*, ό.π. (υποσημ. 24), 18-25. Σημειώνεται ότι, αν και η αγορά κατά μήκος της *Λεωφόρου* συνέχισε να λειτουργεί κατά την υστεροβυζαντινή και την οθωμανική περίοδο, η πυκνότητα των εμπορικών εγκαταστάσεων και η ποικιλία των μεταπρατούμενων προϊόντων που περιγράφει ο Ιωάννης Καμινιάτης, ταυτίζεται κυρίως με την εικόνα των κινήτων και ακίνητων ευρημάτων των μεσοβυζαντινών στρωμάτων των ανασκαμμένων τμημάτων της συγκεκριμένης αγοράς.

⁵⁴ Η χωρική έκταση της αγοράς κατά μήκος της *Λεωφόρου* θα μπορούσε πιθανώς να απαντηθεί με βάση το πόρισμα των ανασκαφών στους εντός των τειχών σταθμούς του Μετρό, που θα μελετηθούν και θα δημοσιευθούν από τις αρχαιολόγους της τέως 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και νυν Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης Στ. Βασιλειάδου και Κ. Κωνσταντινίδου, οι οποίες ήταν υπεύθυνες της αρχαιολογικής έρευνας. Βλ. σχετικά, Στ. Βασιλειάδου, «... εν τῇ γειτονίᾳ τῆς μεγάλης Παναγίας... ἐν τῇ γειτονίᾳ τῆς Ἀχειροποιήτου. Εὑρήματα ἀπὸ τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ τὴν κατασκευὴ σταθμοῦ τοῦ ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης (9ος-14ος αἰ.)» και Κ. Κωνσταντινίδου «... τῇ γειτονίᾳ τῆς Καταφυγῆς. Εὑρήματα ἀπὸ τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ τὴν κατασκευὴ σταθμοῦ τοῦ ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης (9ος-14ος αἰ.)», που ἀμφότερα παρουσιάστηκαν στη Στρογγυλή Τράπεζα με θέμα: «Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη διαμέσου τῶν αἰώνων: Οἱ ἀνασκαφῆς τοῦ ΜΕΤΡΟ» (συντονίστρια Μ. Παϊσίδου), που ἔλαβε χώρα στο πλαίσιο του Γ' Επιστημονικοῦ Συμποσίου «Βυζαντινὴ Μακεδονία» (Θεσσαλονίκη, 14-15 Μαΐου 2016).

⁵⁵ Ράπτης, «Χωρικές μεταθέσεις», ό.π. (υποσημ. 30).

⁵⁶ Μπακιρτζής, «Περί του συγκροτήματος της Αγοράς της Θεσσαλονίκης», *Αρχαία Μακεδονία*, II, Θεσσαλονίκη 1977, 258-259 σημ. 6-8. Spieser, *Thessalonique*, ό.π., (υποσημ. 19), 84. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 16), 121.

⁵⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο μεσοβυζαντινός ναός, γνωστός σήμερα ως Παναγία των Χαλκίων, που ανεγέρθηκε στις αρχές του 11ου αιώνα στη νοτιοδυτική γωνία της κάτω πλατείας του συγκροτήματος της ρωμαϊκής αγοράς, μετατράπηκε κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας σε τζαμί με την προσωνυμία *Kazancilar*, δηλαδή τζαμί των «καζανοποιών». Επιπλέον, η σύγχρονη οδός Χαλκίων, η οποία είναι παράλληλη προς τα δυτικά του δημοτικού πάρκου, κάτω από το οποίο αναπτυσσόταν η κάτω πλατεία της ρωμαϊκής αγοράς, εξακολουθεί να καταλαμβάνεται από καταστήματα χάλκινων ειδών. Μ. Χατζή Ιωάννου, *Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, ἤτοι τοπογραφικὴ περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880, 95. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 16), 127, 193. Bakirtzis, «Imports, exports and autarky», ό.π. (υποσημ. 15), 99.

στοά, κάτω από τη νότια πτέρυγα της πλατείας⁵⁸. Στο χαμηλότερο επίπεδο και έξω από τον νότιο τοίχο της κρυπτής στοάς προστέθηκε μια σειρά εργαστηρίων και εμπορικών καταστημάτων⁵⁹, που υποδεικνύουν την ανάπτυξη παραγωγής και μεταπρατικής δραστηριότητας, ακόμη και αν οι λειτουργίες αυτές περιορίζονταν πιθανώς μόνο στο χαμηλότερο επίπεδο. Μια μνημειακού χαρακτήρα κλίμακα οδηγούσε από τη νοτιότερη στοά της άνω πλατείας προς τη –μη ανασκαμμένη ακόμη και κατά συνέπεια άγνωστη αρχαιολογικά– κάτω πλατεία του συγκροτήματος της αγοράς, η ύπαρξη της οποίας είναι προς το παρόν υποθετική. Αναφορικά με τη διαμόρφωση της κάτω πλατείας, είναι γνωστή μόνο η, άλλοτε ιστάμενη, διώροφη στοά των *ειδώλων* –ευρύτερα γνωστή ως *Las Incantadas*⁶⁰– καθώς και η ευρέως διαδεδομένη πληροφορία σχετικά με την ύπαρξη της καλούμενης Χαλκευτικής στοάς στη δυτική πτέρυγιά της, όπου, σύμφωνα με το Μαρτύριο του αγίου Δημητρίου, ο πολιούχος άγιος της Θεσσαλονίκης συνελήφθη κατά την περίοδο των διωγμών του Διοκλητιανού: [...] *ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς πόλεως μεγαλοφόρου ἐν τῇ ἐκείσῃ Χαλκευτικῇ λεγομένη στοᾷ*⁶¹.

Η λέξη *μεγαλοφόρος*, που περιγράφει πιθανώς την περιοχή του μεγάλου συγκροτήματος της αγοράς της ύστερης αρχαιότητας⁶², υπάρχει μόνο στο σχετικά

πρώμο κείμενο του μαρτυρίου του αγίου Δημητρίου⁶³. Ο προσδιορισμός «μεγάλος» στο κείμενο προστέθηκε πιθανώς για να καθορίσει τη συγκεκριμένη θέση στους Θεσσαλονικείς, ώστε να διακρίνουν το συγκρότημα της αγοράς από τις μικρότερες πιθανώς πλατείες που εξελίχθηκαν κατά τη διάρκεια του βου αιώνα κατά μήκος του *decumanus maximus* της πόλης, που την ίδια εποχή θα ονομάζονταν επίσης *φόροι* ή *φόρα*. Τα ερείπια ενός ανάλογου φόρου, μιας ανοικτής, μνημειακού χαρακτήρα, πλατείας του βου αιώνα, έχουν εν μέρει εντοπιστεί στην ανασκαφή του Σταθμού Βενιζέλου του Μετρό Θεσσαλονίκης⁶⁴, ενώ ανάλογες πολεοδομικές διαμορφώσεις δεν δύναται να αποκλειστούν από την περιοχή των μεγάλων εκκλησιαστικών μνημείων της ύστερης αρχαιότητας και στη συμβολή του *decumanus maximus* με τον *cardo*, κάτω από τη σημερινή οδό Αγίας Σοφίας, ο οποίος από τον 6ο αιώνα και εντεύθεν συνέδεε τον καθεδρικό ναό της πόλης με την Αχειροποίητο. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η ίδια ονομασία μπορεί δυνητικά να αναφέρεται στο δυτικό τμήμα του *decumanus maximus* –της μετέπειτα *Λεωφόρου*– μεταξύ της Χρυσής πύλης και είτε του *cardo* που εντοπίστηκε κάτωθεν της σύγχρονης διασταύρωσης της Εγνατίας με την οδό Βενιζέλου, είτε του συγκροτήματος της αγοράς, αφού και η μεγάλη οδός με τις πλευρικές στοές που διέσχισε την πόλη κατά την ύστερη αρχαιότητα συνδέοντας τη Χρυσή με την Κασσανδρεωτική πύλη, θα ήταν δυνατό να ονομάζεται *φόρος*⁶⁵, και δη *μεγάλος*, σε αντιδιαστολή με

της αγοράς, βλ. Ευγγόπουλος, *Συμβολαί*, ό.π. (υποσημ. 40), 16-20· βλ. ακόμη Μπακιριτζής, «Περί του συγκροτήματος της Αγοράς», ό.π. (υποσημ. 56), 257-269. Ο ίδιος, «Η Αγορά της Θεσσαλονίκης στα παλαιοχριστιανικά χρόνια», *Xe Congrès international de l'Antiquité chrétienne*, 5-19. Spieser, *Thessalonique*, ό.π. (υποσημ. 19), 82-89. Γ. Βελένης, «Η αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης», *AAA* 23-28 (1990-1995), 129-141. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 16), 120-122. Π. Αδάμ-Βελένη, «Η δεκάχρονη πορεία εργασιών στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης 1989-1999», *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης I, Πρακτικά Δημερίδας για τις εργασίες των ετών 1989-1999*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Θεσσαλονίκη 2001, 15-38. Η ίδια, «Thessaloniki: History and Town Planning», *Roman Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη 2003, 146-148.

⁵⁸ Βλ. σχετικά, Μπακιριτζής, «Περί του συγκροτήματος της Αγοράς», ό.π. (υποσημ. 56), 257-269. Ο ίδιος, «Η Αγορά της Θεσσαλονίκης στα παλαιοχριστιανικά χρόνια», *Xe Congrès international de l'Antiquité chrétienne*, 5-19. Spieser, *Thessalonique*, ό.π. (υποσημ. 19), 82-89. Γ. Βελένης, «Η αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης», *AAA* 23-28 (1990-1995), 129-141. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 16), 120-122. Π. Αδάμ-Βελένη, «Η δεκάχρονη πορεία εργασιών στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης 1989-1999», *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης I, Πρακτικά Δημερίδας για τις εργασίες των ετών 1989-1999*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Θεσσαλονίκη 2001, 15-38. Η ίδια, «Thessaloniki: History and Town Planning», *Roman Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη 2003, 146-148.

⁵⁹ Αδάμ-Βελένη, «Η δεκάχρονη πορεία», ό.π. (υποσημ. 58), 15-38.

⁶⁰ I. Baldassare, «Las "Incantadas" di Salonico», *Studi Miscellani* 22 (1974), 23-35. *Au royaume d'Alexandre le Grand - La Macédoine antique* (κατάλογος έκθεσης), Παρίσι 2011, 576-588.

⁶¹ Passio Altera, γ', *Άγιου Δημητρίου Θαύματα*, ό.π. (υποσημ. 19), 36 και F. Halkin (επιμ.), *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (Subsidia Hagiographica 8), Βρυξέλλες 1957, 497.

⁶² Σχετικά με τη Χαλκευτική στοά και την ταύτισή της με τη στοά της δυτικής πτέρυγας της κάτω πλατείας του συγκροτήματος

της αγοράς, βλ. Ευγγόπουλος, *Συμβολαί*, ό.π. (υποσημ. 40), 16-20· βλ. ακόμη Μπακιριτζής, «Περί του συγκροτήματος της Αγοράς», ό.π. (υποσημ. 56) 258-259 σημ. 6-8. Spieser, *Thessalonique*, ό.π. (υποσημ. 19), 84. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 16), 121.

⁶³ Σχετικά με τη χρονολόγηση της γραπτής πηγής και την τελευταία μεταγραφή, βλ. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Αθήνα 1994, 85.

⁶⁴ Μακροπούλου – Κωνσταντινίδου, «Μετρό Θεσσαλονίκης-Σταθμός Βενιζέλου», ό.π. (υποσημ. 48).

⁶⁵ Σημειώνεται ότι δεν υπάρχει συγκεκριμένη αναφορά σε δημοσιευμένη πηγή που να υποδεικνύει με σαφή τρόπο τη χρήση του όρου *φόρος* ως συνωνύμου της οδού. Ως εκ τούτου, η υποθετική ταύτισή τους στο παρόν κείμενο αποτελεί υπόθεση εργασίας του γράφοντα. Ωστόσο, δεδομένης αφενός της άρσης της λειτουργίας και της σταδιακής ερείπωσης των περίστυλων φόρων-αγορών των ελληνορωμαϊκών πόλεων και αφετέρου της μεταφοράς μέρους του ρόλου που αυτές έπαιζαν στη ζωή των κα-

τον *decumanus* που διερχόταν νοτίως της βασιλικής του πολιούχου συνδέοντας τη Ληταία με τη Νέα Χρυσή Πύλη.

Το αρχιτεκτονικό συγκρότημα της αγοράς των μέσων του 2ου και 3ου μεταχριστιανικού αιώνα φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε και σταδιακά ερειπώθηκε σταδιακά, καθώς η ελληνορωμαϊκή πόλη μετατράπηκε σταδιακά σε χριστιανική μητρόπολη. Τα δημόσια κτήρια της πλατείας εγκαταλείφθηκαν ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αιώνα και έκτοτε καταλείφθηκαν σταδιακά από βιοτεχνικά εργαστήρια για την παραγωγή κεραμικών⁶⁶, υάλινων⁶⁷ και μεταλλικών⁶⁸ προϊόντων. Η κρυπτή στοά από τον 5ο ή τον 6ο αιώνα μετατράπηκε σε υδατοδεξαμενή⁶⁹, ενώ μόνο τα καταστήματα που χωροθετούνταν στο χαμηλότερο επίπεδο της νότιας πτέρυγας της άνω πλατείας –όλα προσβάσιμα μέσω μιας μαρμαρόστρωτης στενής οδού που διερχόταν μεταξύ της άνω και κάτω πλατείας της αγοράς– παρέμειναν σε χρήση μετά την εγκατάλειψη και τη σταδιακή ερείπωση του μνημειακού συγκροτήματος.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και αν η πλατεία της αγοράς είχε εγκαταλειφθεί ήδη από τον 5ο αιώνα

τοίκων των πόλεων στις –συνχά κιονοστήριζες– στοές των κεντρικών οδών, όπως η *decumanus maximus* της Θεσσαλονίκης, δεν αποκλείεται η λέξη *φόρος* να χρησιμοποιήθηκε σταδιακά και για την περιγραφή των βασικών οδών –των *λεωφόρων*– των πρωτοβυζαντινών πόλεων, σημασία που διατηρήθηκε πιθανώς και κατά τον μεσαίωνα, όταν οι στωϊκές οδοί της ύστερης αρχαιότητας είχαν δώσει τη θέση τους σε στενότερες οδούς με χωμάτινα οδοστρώματα. Ωστόσο, ο όρος *Κάτω Φόρος* σε κείμενα της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου είναι ελάχιστα πιθανό να παραπέμπει στις εγκαταλειμμένες από πολλούς αιώνες στοές της αγοράς των ρωμαϊκών χρόνων πιθανότερα παραπέμπει στη νοτιότερη –χαμηλότερα ευρισκόμενη στο τοπογραφικό ανάγλυφο– από τις δύο κύριες οδούς της πόλης, στις οποίες είχαν μετατοπιστεί οι λειτουργίες της αγοράς κατά τους μέσους χρόνους.

⁶⁶ Γ. Βελένης – Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου – Στ. Ζαχαριάδης, «Λύχνοι της ύστερης αρχαιότητας και των πρώιμων βυζαντινών χρόνων από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 23 (2009), 282-283. Βλ. ακόμη Ράπτης, «Χωρικές μεταθέσεις», ό.π. (υποσημ. 30).

⁶⁷ Antonaras, *Arts, Crafts and Trades*, ό.π. (υποσημ. 7), 168, αριθ. 61, χάρτης 8i.

⁶⁸ Στο ίδιο, 158, αριθ. 50, χάρτης 7i.

⁶⁹ Μπακιρτζής, «Περί του συγκροτήματος της Αγοράς», ό.π. (υποσημ. 56), 17 και Αδάμ-Βελένη, «Η δεκάχρονη πορεία», ό.π. (υποσημ. 58), 15-38.

και καταληφθεί από εργαστήρια κεραμικής, υαλουργίας και μεταλλουργίας, τα καταστήματα που λειτουργούσαν στο χαμηλότερο επίπεδο της νότιας πτέρυγας της άνω πλατείας, παρέμειναν σε χρήση μέχρι τον 13ο ή τον 14ο αιώνα πωλώντας πιθανώς κεραμικά σκεύη, υάλινα και μετάλλινα προϊόντα, συμπεριλαμβανομένων και κοσμημάτων, όπως υποδεικνύουν οι πολυάριθμες βυζαντινές λίθινες και κεραμικές μήτρες κοσμημάτων που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό τους. Βάσει αυτών των πληροφοριών, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η οργανωμένη δραστήρια αγορά βιοτεχνικών –μη εδωδίων– ειδών, που λειτουργούσε κατά μήκος της *Λεωφόρου*, αναπτυσσόταν επίσης γύρω από την ερειπωμένη –πιθανώς αδόμητη ακόμη κατά τη βυζαντινή περίοδο⁷⁰– κάτω πλατεία του συγκροτήματος της αγοράς, όπου οι έμποροι θα μπορούσαν πιθανώς να έχουν επισκευάσει και εν μέρει χρησιμοποιήσει τις ημιερειπωμένες στοές και τα κτήρια της ύστερης αρχαιότητας για τα καταστήματά τους.

Τα εργαστήρια και τα καταστήματα πώλησης της παραγωγής φαίνεται ότι συνυπήρχαν με τις κατοικίες των ιδιοκτητών τους: συνήθως διώροφα, φιλοξενούσαν το εργαστήριο και την εμπορική επιχείρηση του ιδιοκτήτη στους χώρους που αναπτύσσονταν στο ισόγειο, και την κατοικία του στον όροφο. Ήταν δε συνηθέστερα οργανωμένα γύρω από μια υπαίθρια ή ημιυπαίθρια αυλή, σχηματίζοντας μικρές οικονομικές μονάδες⁷¹, στην περιφέρεια της μεγαλύτερης αγοράς. Ακόμα κι αν στη Θεσσαλονίκη ανάλογες αυλές εμπορικού χαρακτήρα δεν έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά, η μορφή και η διάταξή τους τεκμαίρεται από γραπτές πηγές. Έγγραφα του 12ου αιώνα από τα αρχεία της μονής Δοχειαρίου περιέχουν αναφορές σε ανάλογες εμπορικές μονάδες που λειτουργούσαν γύρω από αυλές στον κεντρικό τομέα της πόλης, οι οποίες προσδιορίζονταν χωρικά στα πωλητήρια έγγραφα συνηθέστερα σε σχέση με την εγγύτητά τους στη *Λεωφόρο* ή σε άλλο κεντρικό σημείο εμπορικού ενδιαφέροντος⁷² που πιθανότητα επηρέαζε την οικονομική τους αξία ως ακίνητα.

⁷⁰ Σημειώνεται ότι το αδόμητον της κάτω πλατείας κατά τους βυζαντινούς χρόνους δεν έχει ακόμη αποδειχθεί ανασκαφικά.

⁷¹ Matschke, «Η οικονομία των πόλεων», ό.π., (υποσημ. 23), 155.

⁷² *Actes de Docheiariou*, ό.π. (υποσημ. 43), 60-88, αριθ. 3-4.

Το πρωιμότερο έγγραφο που περιέχει ανάλογες πληροφορίες, χρονολογείται το 1112 και αφορά στην πώληση των ακινήτων της Ευδοκίας, κόρης του πατριζίου Γρηγορίου Βουρίωνα και συζύγου του πρωτοσπαθάρου Στέφανου Ρασοπώλη, στην προίκα της οποίας περιέχονταν, μεταξύ άλλων, μια σειρά εργαστηρίων και καταστημάτων στην περιοχή του Κάτω Φόρου, στη γειτονιά της Καταφυγής, όπου και η πατρική της αυλή:

[...] ἔκ τε τῶν γονικ(ῶν) μου ἐργαστηρί(ων) ὄντων κ(α)τὰ διάλυ(σιν) περιελθόντων μοι ἀντ(ί)] πραγμ(ά)]των λοιπαζομ(ένων) ἀπὸ τῆς προι(κός) μου, διακειμ(ένων) δὲ ἐν τ(ῇ) γειτ(ονία) τῆς Καταφυγῆς εἰς τ(ὸν) Κ(ά)τω Φόρον, ἔνθα ἡ πατρική μου αὐλή ἐστι [...]⁷³.

Η ακίνητη περιουσία της Ευδοκίας στη Θεσσαλονίκη βρισκόταν τοπογραφικά κοντά στον Κάτω Φόρο, που συνηθέστερα ταυτίζεται με την αδόμητη κάτω πλατεία της ρωμαϊκής αγοράς. Ωστόσο, τη συγκεκριμένη περίοδο ως Κάτω Φόρος είναι πιθανόν να προσδιορίζεται ο κατώτερος τοπογραφικά από τους κεντρικούς δρόμους της πόλης⁷⁴, στους οποίους είχε μεταφερθεί από τη μεσοβυζαντινή περίοδο η εμπορική και επιχειρηματική δραστηριότητα των κατοίκων της, δηλαδή η Λεωφόρος, η οποία θα μπορούσε να προσδιορίζεται ως Κάτω ώστε να διακρίνεται από την εμπορική επίσης οδό που διερχόταν νοτίως της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, μεταξύ της Ληταίας και της Νέας Χρυσής πύλης, κατά μήκος της οποίας υπάρχουν πολυάριθμες επίσης ενδείξεις για ανάπτυξη εργαστηριακής και εμπορικής δραστηριότητας κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο⁷⁵.

Το δεύτερο έγγραφο, το οποίο αποτελεί σύμβαση μη εγχρήματης ανταλλαγής περιουσίας, χρονολογείται στο 1117 και βάσει αυτού ο Νικηφόρος Βούρτζης και η σύζυγός του Άννα χορηγούν στη μονή Δοχειαρίου το ήμισυ της προαστικής ακίνητης περιουσίας τους στη γειτονική Βρούα, σε αντάλλαγμα επτά διώροφων ακινήτων με καταστήματα τοποθετημένα στις τρεις πλευρές μιας αυλής της Θεσσαλονίκης, επίσης

στην εγγύτατη στη Λεωφόρο γειτονιά της Καταφυγής:

[...] τὰ κ(α)τὰ Θε(σσαλονίκη)ν (καὶ) ἐν τῇ τοποθεσία τῆς Σθλαβομέσης προ(σ)όντα τῇ αὐτῇ μονῇ ἐπτὰ ἡνωμ(έ)ν(α) ἀνωγεωκ(α)τώγ(α)ια ἐργαστήρ(ια) κ(α)τὰ τὸν ῥεγεῶνα τῆς Κ(α)ταφυγ(ῆς)⁷⁶ [...] Ἡ μ(έν)τοι σκιαγραφ(ία) τῶν ἀνωπ(έ)ρ(ω) δηλωθ(έν)των οἰκημ(ά)των, ἦτοι ἐργαστηρ(ίων), καὶ τὸ σχῆμα αὐτῶν ἔστιν οὕτως αὐτῇ ἰδιοπεριόριστο(ς) περιπεφραγμ(έν)η γυροθ(έν) διὰ τῶν δηλωθησομ(έ)ν(ων) οἰκημ(ά)των, ἔχουσα ἐν μ(έν) τῷ ἀρκτῶ μέρει αὐτῆς οἰκῆμ(α)τ(α) ἀνωγεωκ(α)τώγ(α)ια, δίρρυτα, πεπατωμ(έ)ν(α), σανιδόστεγα, ὑποκέραμ(α) δύο ὀλολιθόκτιστα, μετὰ (καὶ) τοξάτων μονορρῦτων ὁμοί(ων) βασταζομ(έ)ν(ων) κ(ά)τωθεν μ(έν) διὰ μαρμαρίν(ων) κίον(ων) δύο καὶ ξυλίν(ου) ἐνδ(ς) (καὶ) ἐτέρων στύλ(ων) δύο ὑποκ(ά)τωθεν τοῦ τοξάτ(ου) διὰ τὸ δέεσθαι μερικῆς περιποιήσε(ως), ἄνωθεν δὲ διὰ στύλ(ων) ξυλίν(ων), φάλσου ὀλιγοστ(οῦ) (καὶ) ῥιγλί(ων) διαφό(ρων) (καὶ) θυρῶν ἄνωθεν τε (καὶ) κ(ά)τωθεν· ἔχει τὸ ἐν τούτων τὸ πρὸς) δύσιν τοῦ ἐτέρου (καὶ) ἐτέρων θύρ(αν) πρὸς) τ(ῆν) ἐκεῖ δημοσί(αν) ὁδόν, τ(ῆν) κ(α)τερχομ(έ)ν(ην) ἀπὸ τοῦ οἴκου τοῦ Δοξαπ(ατ)ρι ἐξ ἄρκτ(ου) πρὸς) μεσημβρί(αν) πλησιάζουσι ταῦτα πρὸς) μ(έν) τὸ ἀρκτ(ῶν) μέρος(ς) τοῖς δικαί(οις) τοῦ θεῖου ναοῦ τοῦ Σ(ωτῆ)ρ(ο)ς, ἔνθα (καὶ) τὰ ὄμβρια ὕδατα τ(ῶν) κεράμ(ων) αὐτ(ῶν) κ(α)ταρρέουσι, κ(α)τ' ἀνατολ(ῆν) δὲ τῇ δεσποτ(εία) τῆς μο(νῆς) τ(ῆς) οὕτω λεγομ(ένης) τ(ῆς) Βαρδαρέ(ας). Ἔτερα οἰκῆμ(α)τ(α), ἦτοι ἐργαστήρ(ια), συνηνωμ(έ)ν(α) (καὶ) ταῦτα, ἀνωγεωκ(α)τώγ(α)ια, καινουργιόκτιστα, πεπατωμ(έν)α, σανιδόστεγα, κεραμομέτρ(ια), ὑποκέραμα, λιθοπλινθόκτιστα, μετὰ (καὶ) τοξάτων μονορρῦτων πρὸς) τ(ῆν) αὐτῆν ἀφορόντων (καὶ) βασταζομ(ένων) κ(ά)τωθεν (καὶ) ἄνωθεν διὰ στύλ(ων) ξυλίν(ων) διαφό(ρων), ἄνευ στηθαί(ων) (καὶ) ῥιγλί(ων), ὁμοιοστέγ(ων) (καὶ) θυρῶν, ἐχόντων (καὶ) πρὸς) τ(ῆν) προγραφ(εῖσαν) δημοσί(αν) ὁδ(ὸν) ἐτέρ(ας) θύρ(ας) δύο, πρὸς) τὸ δυτικ(ὸν) μέρος(ς) τῆς αὐτῆς πρὸς) δὲ τὸ

⁷³ Στο ίδιο, 62, 71, αριθ. 3.56-57.

⁷⁴ Βλ. υποσημ. 65.

⁷⁵ Ράπτης, «Χωρικές μεταθέσεις», ὀ.π. (υποσημ. 30).

⁷⁶ Actes de Docheiariou, ὀ.π. (υποσημ. 43), 84, αριθ. 4.27-28.

μεσημβριν(όν) μέρο(ς) αὐτῶν ἐστὶν ὁ πύλ(ων) (καὶ) ἡ εἰσοδοῦξοδ(ος) δίθυρο(ς), ὑπόστεγο(ς), ἐξάγ(ων) ἐν τῇ προειρημ(έ)ν(η) ὁδῶ· οὗ πλη(σί-ον), πρὸ(ς) μεσημβρί(αν) δηλαδὴ τ(ῆς) αὐλῆς, ἔτε-ρα ἐργαστήρ(ια) ἡνωμ(έ)ν(α) τρία, ὧν τὰ δύο μονόπατ(α), λιθοπλινθόκτιστα, πεπατωμ(έ)ν(α), ὑποκέραμ(α) (καὶ) συνιστάμ(εν)α, τὸ δὲ ἐν ὁμοι(ον)μονόπ(α)τα(ον) καὶ τὰ λοιπ(ά) καὶ ἀμφότ(ε)-ρ(α) μετὰ τοξάτ(ων) ἐν τε τῇ αὐλῇ (καὶ) ἐν τῇ ἑτέρῃ δημοσίᾳ ὁδῶ, τῇ πρὸς τ(ῆν) Σθλαβομέσην, πρὸ(ς) θάλασσ(αν) ἀποβλέποντ(α), πεπατωμ(έ)ν(α) δὲ (καὶ) ταῦτα ἐξ ἀνατ(ο)λλ(ων) τοῖς οἰκήμα(σιν) τῆς μονῆς τ(ῆς) Βαρδαρέ(ας). Ἐν δὲ τῇ τούτ(ων) αὐ-λῇ ὑπάρχ(ει) (καὶ) κἀναλο(ς) (καὶ) φοῦρνο(ς) κ(α)ταλελυμ(έ)ν(ος). Τὰ τοιαῦτα ἀμφότ(ε)ρ(α) εἰσὶν ἐνωκισμ(ένα), ἔχοντα καὶ σκάλ(ας) διαφό-ρ(ους) ξυλίν(ας)⁷⁷.

Σύμφωνα με την περιγραφή τους, τα επτά διώροφα εργαστήρια αναπτύσσονταν στις τρεις πλευρές μιας υπαίθριας αυλής. Τα δύο από αυτά, δομημένα με κατεργασμένους λίθους, συνιστούσαν τη βόρεια πτέρυγα του συγκροτήματος και διέθεταν στεγασμένο εξώστη που στηριζόταν σε τρεις μαρμαρίνες κίονες. Τα υπόλοιπα πέντε που αναπτύσσονταν στη δυτική και νότια πτέρυγα του συγκροτήματος, ήταν λιθοπηλόκτιστα και διέθεταν ανοικτούς εξώστες με ξύλινους στύλους. Με βάση τα δομικά χαρακτηριστικά του κτηρίου που περιγράφεται λεπτομερώς στο έγγραφο του 1117, έχει προταθεί ότι το συγκεκριμένο ακίνητο διατηρούσε εν μέρει στη μία πτέρυγά του δομές της ύστερης αρχαιότητας, που αποτελούσαν πιθανώς τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μιας αστικής έπαυλης ή τμήμα μια δημοσίας στοάς που είχε μεταβληθεί σε εργαστήρια και οικίες κατά τη διάρκεια του 10ου ή του 11ου αιώνα⁷⁸.

Εκτός από την αναλυτική περιγραφή του εργαστηριακού και εμπορικού χαρακτήρα της αυλής, μια τοπογραφική αναφορά που περιέχεται στην ίδια γραπτή πηγή, υποδεικνύει ότι η πιθανώς οικογενειακή αυτή επιχείρηση ήταν προσβάσιμη από μια οδό στον άξονα Ανατολή – Δύση, που οδηγούσε στη λεγόμενη

Σθλαβομέση ή Σλαβομέση⁷⁹. Η τελευταία αποτελούσε πιθανώς μια οργανωμένη αγορά στο κέντρο του αστικού ιστού, η θέση της οποίας θα μπορούσε πιθανώς να ταυτιστεί με τον αδόμητο χώρο του Μεγαλόφρου της ύστερης αρχαιότητας. Βάσει της ονομασίας, έχει υποστηριχθεί ότι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο στη θέση αυτή θα χωροθετούνταν πιθανότητα το εμπόριο με τους Σλάβους⁸⁰. Βάσει αυτής της υπόθεσης, και ακόμη κι αν τίποτε άλλο δεν είναι γνωστό για τη Σθλαβομέση, η ύπαρξη της οποίας περιέχεται μόνο στην προαναφερθείσα σύμβαση ανταλλαγής, μπορεί να υποθεθεί ότι από κάποια εποχή και μετά το εμπόριο των Θεσσαλονικέων με τους Σλάβους, και κατ' επέκταση με τους Βουλγάρους, περιορίστηκε σε ένα σημείο της πόλης για την αποφυγή φορολογικών απωλειών. Με βάση τη μορφολογία του εδάφους, το ορθογώνιο σχήμα της –πιθανολογούμενα– αδόμητης κάτω πλατείας του συγκροτήματος της αγοράς της ύστερης αρχαιότητας, καθώς και τις πληροφορίες που παρέχονται στη σύγχρονη με το ως άνω έγγραφο περιγραφή της εμποροπανηγύρεως των Δημητρίων, που λάμβανε χώρα έξω από τα δυτικά τείχη κάθε Οκτώβριο, η αγορά της Σθλαβομέσης θα απαρτιζόταν από ξύλινους πάγκους με σκίαστρα ή ξύλινα περίπτερα, τα οποία θα αναπτύσσονταν σε παράλληλες γραμμές σχηματίζοντας ένα δίκτυο εμπορικών διαδρόμων.

Ωστόσο, με τον όρο Σθλαβομέση ή Σλαβομέση θα μπορούσε να γίνεται πιθανότατα αναφορά στην ύπαρξη ενός οργανωμένου σκλαβοπάζαρου στο κέντρο της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, δεδομένου ότι κατά την περίοδο αυτή τα εθνικά ονόματα Σθλάβος – Σλάβος και Σκλαβίνος ταυτίζονταν με την λέξη σκλάβος, δεδομένης της υποδούλωσης κατά τον μεσαίωνα μεγάλου αριθμού Σ(θ)λάβων τόσο από τους Γερμανούς όσο και από τους Βυζαντινούς⁸¹.

Ένα ακόμα συμβόλαιο, συνταγμένο όμως στα τέλη του 14ου αιώνα, αναφέρει δύο αστικά ακίνητα στη Θεσσαλονίκη, μία κατοικία στη γειτονιά του Αγίου Δημητρίου και μια σειρά εργαστηρίων και καταστημάτων στην Κάτω Μέση, ονομασία που κατά τη

⁷⁹ *Actes de Docheiariou*, ό.π. (υποσημ. 43), 74, 78-82.

⁸⁰ Λαΐου, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο», ό.π. (υποσημ. 6), 517.

⁸¹ Βλ. σχετικά, Γ. Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 2002, 1608 (ετυμολογία του λήμματος «σκλάβος»).

⁷⁷ Στο ίδιο, 86-87, αριθ. 4.74-86.

⁷⁸ *Actes de Docheiariou*, ό.π. (υποσημ. 43), 82. Βλ. ακόμη Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 16), 194.

δεδομένη περίοδο πρέπει πιθανώς να αποδοθεί στη Λεωφόρο και όχι στην περιοχή της πάλαι ποτέ ρωμαϊκής αγοράς:

[τὰ κατὰ τὴν γειτονίαν τοῦ] ἁγίου Δημητρίου ἐν μονομερῶ ἀυλῇ οἰκήματα τιμηθέντα παρὰ τῶν εἰρημένων ἀρχόντων εἰς ὑπέρπυρα ἑκατὸν εἴκοσι τὰ [εἰς τὴν Κ]άτω Μέσην [... ἐ]ργαστηρόπουλα τιμηθέντα παρὰ τῶν αὐτῶν ἀρχόντ(ων) εἰς (ὑπέρ)π(υ)ρα εἴκοσι⁸².

Αυτές οι τοπογραφικές πληροφορίες στα συμβόλαια της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, εκτός από την περιγραφή της θέσης των πωλούμενων ή ανταλλασσόμενων ακινήτων, προσφέρουν στοιχεία σχετικά με την εμπορική αξία των εργαστηρίων ή των καταστημάτων που βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από την κεντρική αγορά της πόλης, ακόμη και αν δεν διέθεταν άμεση πρόσβαση από τη Λεωφόρο ή τον Κάτω Φόρο ή, ακόμη, από τη Σθλαβομέση, αλλά μέσα από τις δευτερεύουσες στενωπές οδούς της κεντρικής εμπορικής γειτονιάς.

Εκτός των αγορών που αναπτύσσονταν στο κέντρο της πόλης και κατά μήκος των κύριων οριζόντιων αξόνων του αστικού ιστού, φαίνεται ότι μια σημαντική εμπορική περιοχή αναπτυσσόταν επίσης στη νοτιοδυτική πλευρά της πόλης, κοντά στον συνεχώς δραστήριο Κωνσταντίνειο λιμένα, όπου λειτουργούσαν το Ναυπηγείο, οι κρατικές σιταποθήκες και οι τελωνειακές υπηρεσίες υπό τον έλεγχο των κομμερκιαρίων ή των αβυδικών⁸³.

Πρόσφατες σωστικές ανασκαφές στο εσωτερικό

⁸² *Actes de Docheiariou*, ό.π. (υποσημ. 43), 261, 264, αριθ. 49.35-36.

⁸³ Bakirtzis, «Imports, exports and autarky», ό.π. (υποσημ. 15), 94-95. Ε. Μαρκή, «Το Κωνσταντίνειο λιμάνι και άλλα βυζαντινά λιμάνια της Θεσσαλονίκης», *Proceedings of the International Symposium «Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea»*, επιμ. Φλ. Καραγιάννη, Θεσσαλονίκη 2013, 174-181. Α. Χατζηιωαννίδης – Χρ. Π. Τσαμίσης, «Οι λιμενικές αποθήκες της Θεσσαλονίκης. Από τα δημόσια ὄρεϊα στην αποθήκη τῶν βασιλικῶν κομμερκίων», *Proceedings of the International Symposium*, ό.π., 187-202, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία για τον λιμένα της Θεσσαλονίκης. Για τους κομμερκιάρχους (8ος-11ος αιώνας) ή τους αβυδικούς (9ος αιώνας), βλ. Oikonomidès, «Le Kommerkiou d'Abidos», ό.π. (υποσημ. 4), 241-248, κυρίως 244-245.

της οχύρωσης και βορείως της τεχνητής λεκάνης του λιμένα, εκτός από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των πρωτοβυζαντινών ναυπηγείων και των κρατικών σιταποθηκών, έφεραν στο φως και κατάλοιπα αποθηκών της μέσης βυζαντινής περιόδου, που σχετίζονται πιθανώς με την υπηρεσία των βασιλικών κομμερκίων⁸⁴. Αυτά, μαζί με διάφορες εγκαταστάσεις εργαστηριακού και εμπορικού χαρακτήρα, κυρίως κεραμικά εργαστήρια που χρονολογούνται από τον 9ο αιώνα και τα οποία έχουν καταγραφεί κοντά στην περιοχή του λιμανιού⁸⁵, δίνουν μια, έστω θολή, εικόνα του δικτύου συναλλαγών εντός της λιμενικής ζώνης στη μέση βυζαντινή περίοδο.

Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, και παρά το γεγονός ότι το λιμάνι περιγράφεται από τον Δημήτριο Κυδώνη⁸⁶ ως μεγάλο και πολυπληθές, σαν μια δεύτερη πόλη εντός της πόλεως, η εμπορική δραστηριότητα σε αυτό παραμένει υποθετική, δεδομένου ότι υπάρχουν ελάχιστες φιλολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανάπτυξη οργανωμένου εμπορίου στην περιοχή⁸⁷. Από τις λίγες σχετικές γραπτές πηγές τόσο η εμπορική όσο και η χρηματοπιστωτική δραστηριότητα των κατοίκων και των ξένων, επισκεπτών και ναυτικών, στην περιοχή του λιμένα αναπτυσσόταν στους δρόμους βορείως και βορειοανατολικά της λεκάνης του, πλησίον του ευημερούντα ενοριακού ναού του Αγίου Μηνά, στη γειτονιά του οποίου χωροθετούν οι πηγές τον καλούμενο Φόρο του Σταυρίου⁸⁸. Παρόλο που οι πηγές δεν αναφέρουν με σαφήνεια αν στη συγκεκριμένη οδό ή πλατεία λάμβανε χώρα η κύρια εμπορική δραστηριότητα του λιμανιού⁸⁹, ο προσδιορισμός της θέσης ως Φόρου καθιστά αδιαμφισβήτητο τον εμπορικό της χαρακτήρα κατά τον 14ο τουλάχιστον αιώνα. Δεδομένου ότι ο ναός του Αγίου Μηνά βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την κάθετη, εμπορική από τη μέση βυζαντινή περίοδο, οδό που διασταυρούμενη με

⁸⁴ Χατζηιωαννίδης – Τσαμίσης, «Οι λιμενικές αποθήκες», ό.π. (υποσημ. 83), 194-197.

⁸⁵ Ράπτης, «Χωρικές μεταθέσεις», ό.π. (υποσημ. 30).

⁸⁶ Δ. Κυδώνης, *Μονοδιά ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκῃ πεσοῦσι* (PG 109), 641.

⁸⁷ Matschke, «Η οικονομία των πόλεων», ό.π., (υποσημ. 23), 157.

⁸⁸ *Actes de Chilandar*, 60, 62, αριθ. 27.

⁸⁹ Matschke, «The Late Byzantine Urban Economy», ό.π. (υποσημ. 23).

τη *Λεωφόρο* στο ύψος της σύγχρονης οδού Βενιζέλου οδηγούσε πιθανώς σε πύλη του λιμένα, είναι πιθανόν ο *Φόρος του Σταυρίου*, που αναφέρεται σε έγγραφο του 14ου αιώνα, να ταυτίζεται με αυτήν⁹⁰.

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και αποθέτες ενός εργαστηρίου κεραμικής του 14ου αιώνα, που παρήγε πολυτελή εφυσωμένα σκεύη, βρέθηκαν βορείως του λιμένα. Οι εγκαταστάσεις του εργαστηρίου αυτού καταλάμβαναν τμήμα των πρωτοβυζαντινών νεωρικών.

Την ίδια περίοδο, ένα μισθωτήριο συμβόλαιο που συντάχθηκε το έτος 1400, αναφέρεται σε ένα αρωματοποιείο, πλησίον του ναού του Αγίου Μηνά. Στην ίδια περιοχή της Θεσσαλονίκης, κοντά στο λιμάνι και κατά μήκος των εμπορικών οδών της γειτονιάς του Αγίου Μηνά, αναπτύσσονταν τα λεγόμενα *καταλλακτικά* τραπέζια ή *τραπεζοτόπια*, που αποτελούσαν τα ανάλογα χρηματοπιστωτικά γραφεία και τα ανταλλακτήρια συναλλάγματος της εποχής⁹¹. Όπως μαρτυρείται σε γραπτές πηγές της εν λόγω περιόδου, στις χρηματοπιστωτικές και συναλλαγματικές επιχειρήσεις της εποχής δραστηριοποιούνταν κατά κανόνα πολίτες της μεσαίας τάξης, οι οποίοι διέθεταν περίπτερα ή πάγκους που προεξείχαν της οικοδομικής γραμμής, καταλαμβάνοντας τμήματα του οδοστρώματος ή των κρασπέδων των εμπορικών οδών. Τα περισσότερα από αυτά τα χρηματοπιστωτικά περίπτερα αποτελούσαν συνηθέστερα ιδιοκτησίες θεσσαλονικέων αριστοκρατών ή πλούσιων μονών, που ενοικίαζαν τη θέση τους σε χρηματιστές μεσαίας ή μικρής κλίμακας⁹².

Στο προαναφερθέν συμβόλαιο του έτους 1400 δύο *καταλλακτικά* τραπέζια αναφέρονται δίπλα σε ένα αρωματοποιείο που λειτουργούσε πλησίον του ναού του Αγίου Μηνά. Αυτά τα χρηματοπιστωτικά γραφεία, που πιθανότατα είχαν τη μορφή μικρών ξύλινων περιπτέρων τα οποία προβάλλονταν στην πρόσοψη του κυρίως κτηρίου και ανοίγονταν άμεσα στον εμπορικό δρόμο της συνοικίας, μισθώθηκαν από τον ιδιοκτήτη του γειτονικού αρωματοποιείου, προκειμένου

να ενσωματωθούν στο κεντρικό κατάστημα και να χρησιμοποιηθούν ως προβολές – βιτρίνες του αρωματοποιείου που θα λειτουργούσε πιθανώς σε, τυφλό προς την οδό, χώρο του ίδιου κτηρίου:

Ἐπεὶ πρὸ καιροῦ τινος ἐξεδόθη λόγῳ ἐμφυτεύσεως πρὸς Κωνσταντῖνον τὸν Σαμαμίνθην τὸ περὶ τὸν ἅγιον Μηνᾶν μυρεψικὸν ἐργαστήριον, [...] μετὰ τῶν δύο προβολῶν αὐτοῦ [...], ἃ εἶχον πλησίον τοῦ τοιοῦτου ἐργαστηρίου δύο τραπέζια πρὸς τὸν αὐτὸν Σαμαμίνθην, ἵνα κρατῆ ταῦτα ἀνενόχλητος ἐκ πάντων ἐφ' ὅρω τῆς ἑαυτοῦ ζωῆς [...] καὶ οὕτω ποιήσῃ μὲν ὑπάνοιξιν εἰς ταῦτα ἀπὸ τοῦ ῥηθέντος ἐργαστηρίου, ἐνώση δὲ ταῦτα καὶ ποιήσῃ μίαν προβολήν, καὶ ἀντὶ καταλλακτικῶν μυρεψικῆν προβολήν ἀποτελέσῃ αὐτὰ⁹³.

Δεν υπάρχουν ενδείξεις για τις θέσεις των θεματικών αγορών διαφόρων ειδών τροφίμων, άρτου, κρεάτων, αλιευμάτων, ελαίου και οίνου, που ασφαλώς, όπως συνέβαινε στη μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη⁹⁴, θα υπήρχαν εντός των τειχών, πιθανότατα στο πεδινό τμήμα της πόλης. Σύμφωνα με τη διήγηση του Ιωάννη Αναγνώστη, σχετικά με την πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς το 1430, η αγορά της πόλης ήταν μακριά από την οχύρωση και ήταν δύσκολο για τους αμυνόμενους να εγκαταλείψουν τις επάλξεις ώστε να προμηθευτούν τα αναγκαία για τη διαβίωσή τους είδη⁹⁵, που κατά τη διάρκεια της πολιορκίας θα ήταν πιθανότατα τρόφιμα. Είναι πιθανόν οι αγορές αυτές να ήταν θεματικά οργανωμένες στο κάτω τμήμα της πόλης, ανατολικά του λιμένα και νοτίως της *Λεωφόρου*, στις περιοχές που κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και έως σήμερα είναι οργανωμένες οι αντίστοιχες θεματικές αγορές της πόλης.

⁹⁰ Βλ. υποσημ. 65.

⁹¹ Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*, II, ό.π. (υποσημ. 29), 525, αριθ. 664. Ν. Οικονομίδης, «Το μερίδιο των μοναστηριών στην αγορά της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης (1400)», *Ζ' Επιστημονικό Συμπόσιο Χριστιανική Θεσσαλονίκη «Σταυροπηγιακές και Ενοριακές Μονές»*, Θεσσαλονίκη 1995, 73-79.

⁹² Matschke, «Η οικονομία των πόλεων», ό.π., (υποσημ. 23), 171.

⁹³ Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*, II, ό.π. (υποσημ. 29), 525-526 αριθ. 664.

⁹⁴ Mundell-Mango, «The Commercial Map», ό.π. (υποσημ. 18), 189-207.

⁹⁵ Ιωάννου Αναγνώστου, «Διήγισις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης» (Joannis Anagnostae, *Narratio de exterio Theddalonicensi excidio*) (PG 156), 595-596. Για τη διήγηση του Ιωάννη Αναγνώστη, βλ. ακόμη Γ. Τσάρας, *Η τελευταία άλωση της Θεσσαλονίκης (1430)*, Θεσσαλονίκη 1985 και Odorico (επιστ. επιμ.), *Χρονικά τῶν ἀλώσεων*, ό.π. (υποσημ. 24), 43-50 και 309-352.

Αγορές εκτός των τειχών

Στις πεδιάδες που απλώνονταν εκτός των δυτικών και των ανατολικών τειχών της οχύρωσης, αναπτύσσονταν καλλιέργειες σιτηρών και δημητριακών⁹⁶, αμπελώνες, οπωρώνες, καθώς και αγροικίες, στις οποίες ο αγροτικός πληθυσμός της περιαστικής υπαίθρου διατηρούσε τα κοπάδια του⁹⁷ και προμήθευε την πόλη με κρέας και γαλακτοκομικά προϊόντα:

*ἔστι γὰρ τὸ μὲν αὐτοῦ διάβροχον ὕδασι, ὅσον αὐ-
χεῖ τὴν τε πόλιν ἔχειν καὶ τὴν θάλασσαν γείτονα,
ἀμπέλοις καὶ δένδροισι κατακόμοις καὶ παραδεί-
σοις κατεστεμμένον [...]*⁹⁸.

Σε αυτές τις περιοχές, έξω αλλά όχι μακριά από τα τείχη της πόλης, ανεξάρτητοι καλλιεργητές και αγρότες διατηρούσαν πιθανώς ημιοργανωμένες αγορές, όπου οι πολίτες είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν φρέσκα εδώδια με μικρότερο κόστος απ' ό,τι στις επίσημες αγορές τροφίμων που υπήρχαν στο εσωτερικό της οχυρωμένης πόλης. Έμμεσες πληροφορίες για ανάλογη δραστηριότητα περιέχονται στη διήγηση του Βίου της αγίας Θεοδώρας, όπου μαρτυρείται ότι η μοναχή της αστικής μονής του 9ου αιώνα μετακινούνταν πεζή έξω από τα τείχη της πόλης για φθηνότερες αγορές:

*[...] ἐπὶ τὴν ἀγορὰν ἐξιοῦσα καὶ ἔξω μακρὰν που
τῆς πόλεως διὰ τῶν ὠνίων εὐθηρίαν*⁹⁹.

Στις πεδινές εκτάσεις έξω από τα τείχη, εκτός από τις προσωρινές, ημιοργανωμένες αγορές τροφίμων που λειτουργούσαν στις περιαστικές αγροικίες, αναπτύσσονταν διαχρονικά τα πλινθοκεραμεία, τα εργαστήρια παραγωγής δομικών υλικών, στις εγκαταστάσεις των οποίων ολοκληρωνόταν πιθανώς και η πώληση

των προϊόντων τους. Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο τα πλινθοποιεία που λειτουργούσαν στην περιοχή, δυτικά της οχύρωσης, αναπτύσσονταν κοντά στην οδό που οδηγούσε από την ενδοχώρα στη Ληταία πύλη, ενώ ένα οργανωμένο, μεγάλων διαστάσεων, εργαστήριο παραγωγής πλίνθων και κεράμων της μέσης βυζαντινής περιόδου λειτουργούσε και στην περιοχή έξω από το νοτιότερο τμήμα των ανατολικών τειχών, στην περιοχή της πύλης *Ρώμη*, σε μια περιοχή που ήδη από τον 10ο αιώνα ονομαζόταν *Καμίνια*¹⁰⁰. Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο η αγορά κεραμικών δομικών υλικών αναπτύχθηκε κατά μήκος της οδού που οδηγούσε από την πεδινή έκταση στα δυτικά της πόλης στη Χρυσή πύλη, σε απόσταση ενός περίπου χιλιομέτρου από τα τείχη της πόλης¹⁰¹.

Εμποροπανηγύρεις

Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο στην πεδιάδα έξω από τα δυτικά τείχη της πόλης διοργανωνόταν σε ετήσια βάση προς τιμήν του πολιούχου της αγίας Δημητρίου η διεθνούς –για την εποχή– χαρακτήρα εμποροπανηγύρεως των Δημητρίων. Περιγραφή της εμποροπανηγύρεως περιέχεται στον διάλογο του ψευδο-Λουκιανού *Τιμαρίων*, που χρονολογείται στον 12ο αιώνα και στον οποίο καταγράφεται με λεπτομέρειες και πιθανότατα με διάθεση υπερβολής η ακμάζουσα εμπορική δραστηριότητα της βυζαντινής Θεσσαλονίκης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο κείμενο καταγράφονται οι εθνικότητες των εμπόρων από όλο τον γνωστό κόσμο, όπως Έλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Ούγγροι και Ρώσοι, Ιταλοί, Ίβηρες και Λουζιτανοί, Γαλάτες, Σύριοι και Αιγύπτιοι, οι οποίοι έρχεαν στην πόλη με αφορμή τα Δημήτρια¹⁰²:

⁹⁶ *Αγίου Δημητρίου Θαύματα*, ό.π. (υποσημ. 19), 1:13 § 127, 2:2 § 199. Βλ. Bakirtzis, «Imports, exports and autarky», ό.π. (υποσημ. 15), 92-93.

⁹⁷ *Αγίου Δημητρίου Θαύματα*, ό.π. (υποσημ. 19), 2:2 § 199. Βλ. Bakirtzis, «Imports, exports and autarky», ό.π. (υποσημ. 15), 94.

⁹⁸ Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, ό.π. (υποσημ. 24), § 6.3.

⁹⁹ Πασχαλίδης (επιμ.), *Ὁ βίος τῆς ὁσιομάρτυρος Θεοδώρας*, ό.π. (υποσημ. 27), § 23.16-19.

¹⁰⁰ *Actes de Lavra, I, Des origines à 1204*, επιμ. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – D. Papachryssanthou (Archives de l'Atos V), Παρίσι 1970, 101. Βλ. Bakirtzis, «Imports, exports and autarky», ό.π. (υποσημ. 15), 108.

¹⁰¹ Βλ. Ράπτης, «Χωρικές μεταθέσεις», ό.π. (υποσημ. 30) και Raptis, «Brick and tile producing workshops», ό.π. (υποσημ. 30), 493-508.

¹⁰² Α. Ε. Λαΐου, «Η Θεσσαλονίκη, η ενδοχώρα της κι ο οικονομικός της χώρος στην εποχή των Παλαιολόγων», *Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430*, Θεσσαλονίκη 1995, 183-194.

Ἐορτὴ δὲ ἦν τὰ Δημήτρια ὡσπερ ἐν Ἀθήνησι Παναθήναια καὶ Μιλησίοις τὰ Πανιώνια γίνεται δὲ καὶ παρὰ Μακεδόσι μεγίστη τῶν πανηγύρεων. συρρεῖ γὰρ ἐπ' αὐτὴν οὐ μόνον αὐτόχθων ὄχλος καὶ ἰθαγενῆς, ἀλλὰ πάντοθεν καὶ παντοῖος, Ἑλλήνων τῶν ἀπανταχοῦ, Μυσῶν τῶν παροικούντων γένη παντοδαπὰ Ἰστροῦ μέχρι καὶ Σκυθικῆς, Καμπανῶν Ἰταλῶν Ἰβήρων Λυσιτανῶν καὶ Κελτῶν τῶν ἐπέκεινα Ἄλπεων καὶ συλλήβδην εἰπεῖν, ὡκεάνειοι θῖνες ἰκέτας καὶ θεωροὺς ἐπὶ τὸν μάρτυρα πέμπουσι τοσοῦτον αὐτῷ τῆς δόξης κατὰ τὴν Εὐρώπην περιεστίν¹⁰³.

Ἡ μεγαλύτερη ὄλων των εμποροπανηγύρεων, ὡπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τον Τιμαρίωνα, ἦταν μια τεράστια, ἄρτια οργανωμένη και πιθανῶς εξειδικευμένη, υπαίθρια αγορά για τη μεταπράτηση ποικίλων εμπορευμάτων, ἀπὸ νήματα, υφάσματα, εἶδη οικιακοῦ ἐξοπλισμοῦ, σκευῶν και ἐπίπλων, ἕως ζωντανὰ ζῶα, ὡπως βοοειδή, πρόβατα και χοίρους:

[...] παντοῖον εἶδος, ὅσα ἐν υφάσμασι καὶ νήμασιν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ ὅσα ἐκ Βοιωτίας καὶ Πελοποννήσου καὶ ὅσα ἐξ Ἰταλίας εἰς Ἑλλάδας ἐμπορικαὶ νῆες κομίζουσιν. ἀλλὰ καὶ Φοινίκη πολλὰ συνεισφέρει καὶ Αἴγυπτος, Ἰσπανία καὶ Ἡράκλειοι στήλαι ἰσουργοῦσαι τῶν ἐπίπλων τὰ κάλλιστα. ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἀμεσῶς ἐκ τῶν χωρῶν πρὸς τὴν πάλαι Μακεδονίαν καὶ Θεσσαλονίκην κομίζουσιν ἔμποροι Εὐξείνιος δὲ πρὸς τὸ Βυζάντιον τὰ ἑαυτοῦ διαπέμπων ἐκείθεν καὶ οὗτος κοσμεῖ τὴν πανήγυριν, πολλῶν ἵππων πολλῶν ἡμιόνων ἀγόντων τὰ ἐκείθεν ἀγώγιμα. [...] ἵπποι χρεμετίζοντες βόες μυκώμενοι, πρόβατα βληχόμενα χοῖροι γρυλλίζοντες καὶ κύνες βαῦζοντες¹⁰⁴.

Περιγράφοντας την τεράστια υπαίθρια αγορά ο Τιμαρίων σημειώνει ότι οι προσωρινές εγκαταστάσεις των εμπόρων, πάγκοι, ξύλινα περίπτερα ή σκηνές, τοποθετούνταν αντωπὰ σε παράλληλες σειρές σχηματίζοντας εμπορικούς διαδρόμους μεγάλου μήκους. Η

ἀπόσταση μεταξύ των ἀπέναντι πάγκων ἦταν τέτοια, ὡστε να σχηματίζεται μεταξύ τους ἕνας ευρὺς διάδρομος που επέτρεπε στο πλῆθος να προχωρᾶ χωρὶς να ἐγκλωβίζεται ἀπὸ τον συνωστισμό:

[...] ἐμπορικαὶ σκηναὶ ἀντιπρόσωποι, στοιχηδὸν ἐκ παραλλήλου πηγνύμεναι ἐπὶ μακρὸν οἱ στοίχοι διήκοντες, ἀντιπλεύρω τινὶ διαστάσει διέξοδον ἐν μέσῳ πλατεῖαν εὐρύνοντες καὶ τῇ ῥύμῃ τοῦ πλῆθους τὴν πάροδον ὑπανοίγοντες. [...] ἐγκάρσιά που τῶν στοίχων ἕτεροι σκηναὶ παρεπήγνυντο καὶ αὐταὶ μὲν στοιχηδὸν, ἐπὶ μακρὸν δ' οὐκ ἔτι [...] ¹⁰⁵.

Ὅπως σημειώνεται στον Τιμαρίωνα, αν και στην πραγματικότητα υπήρχαν μόνο δύο σειρές πάγκων που αναπτύσσονταν σε μεγάλο μήκος, η εγγύτητα και η κανονικότητα των κατασκευῶν, σε συνάρτηση με τον κόσμο που συγκεντρώνονταν μεταξύ τους, δημιουργούσε την ψευδαίσθηση ενός ενιαίου ζωντανού οργανισμού:

[...] καὶ ἦν τὸ πρᾶγμα ἐπεικῶς ἀξιόθεον, δύο μὲν τοὺς στοίχους εἶναι τῷ πράγματι, ἐν δὲ ζῶον τῇ θέᾳ δοκεῖν καὶ τῷ πυκνῷ καὶ παρὶσῳ τῆς στάσεως¹⁰⁶.

Ἡ εμποροπανήγυρις των Δημητρίων συνέχισε να οργανώνεται ἕως το τέλος της βυζαντινῆς περιόδου, χωρὶς, ὡστόσο, να εἶναι σαφές μέχρι ποια περίοδο λειτουργοῦσε ἔξω ἀπὸ τα δυτικὰ τεῖχη¹⁰⁷. Κάποια στιγμή κατὰ τὴν ὑστερη βυζαντινὴ περίοδο, λόγω της ταραχῶδους πολιτικῆς κατάστασης γύρω ἀπὸ τὴν πόλη, ἡ ἴδια ετήσια εμποροπανήγυρις, μικρότερης σίγουρα εμπορικῆς δυναμικῆς, εἶναι πιθανόν να μεταφέρθηκε σε ανοιχτὸ δημόσιο χωρὸ στο εσωτερικὸ της οχύρωσης¹⁰⁸, καθὼς στις ταραχῶδεις πρώτες δεκαετίες του

¹⁰³ Στο ἴδιο, § 5.129-137.

¹⁰⁶ Στο ἴδιο, § 5.138-140.

¹⁰⁷ Για τὴν εμποροπανήγυρι των Δημητρίων κατὰ τὴν ὑστερη βυζαντινὴ περίοδο, βλ. Matschke, «Commerce, Trade, Markets, and Money», ὅ.π. (υποσημ. 33), 779 σημ. 52, καὶ 781-782, καὶ «Ανταλλαγές, ἐμπόριο, ἀγορές καὶ χρήμα», ὅ.π. (υποσημ. 33), 573 σημ. 51 καὶ 576-577.

¹⁰⁸ Πρέπει να σημειωθεί ὅτι δεν ὑπάρχει συγκεκριμένη ἀναφορὰ σε δημοσιευμένη πηγή που να ἀποδεικνύει τὴ μετατόπιση τῆς εμποροπανηγύρεως των Δημητρίων ἐντὸς των τευχῶν.

¹⁰³ Τιμαρίων § 5.114-123: *Timarione*, ἐπιμ. R. Romano (Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana 2), Νάπολη 1974, 53.

¹⁰⁴ Τιμαρίων, § 6.148-157, 161-163.

15ου αιώνα υπάρχουν αναφορές για τουλάχιστον δύο ακόμη αστικές πανηγύρεις, πέρα από αυτή του Αγίου Δημητρίου, στις εκκλησίες της Αγίας Σοφίας και των Άγιων Αγγέλων (Ροτόντα), και, ενδεχομένως, μια τέταρτη κοντά στην εκκλησία της Αχειροποιήτου¹⁰⁹.

Η κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς το 1430 σήμανε το οριστικό τέλος των διάσημων πανηγύρεων¹¹⁰ της πόλης, όπως μαρτυρεί ο Ιωάννης

---

¹⁰⁹ S. Kugeas, «Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessaloniki aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts», *BZ* 23 (1914-1915), 143-163, κυρίως 145-147, αριθ. 27, 29. Matschke, «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα», ό.π. (υποσημ. 33), 576.

¹¹⁰ Matschke, «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα», ό.π. (υποσημ. 33), 577.

Αναγνώστης στον θρήνο για τη γενέτειρα πόλη του:

*Οΐχονται πανηγύρεις, οΐχονται θείων έκτυπωμάτων λαμπρότητες*¹¹¹.

---

¹¹¹ «Ιωάννου Αναγνώστου κατὰ δύναμιν μονοδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης», Ioannis Anagnostae, *De extremo Thessalonicensi excidio narratio*, επιμ. I. Bekker (CSHB 36), Βόννη 1838, 533 και *PG* 157, 632. Βλ. ακόμη Odorico, *Χρονικά τῶν ἀλώσεων*, ό.π. (υποσημ. 24), 352-356, κυρίως 355.

Προέλευση χάρτη

Ο «εμπορικός χάρτης της βυζαντινής Θεσσαλονίκης» σχεδιάστηκε από τον γράφοντα με υπόβαθρο τοπογραφικό χάρτη με τα μνημεία της Θεσσαλονίκης από το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης.

Konstantinos Th. Raptis

THE COMMERCIAL MAP OF BYZANTINE THESSALONIKE:
TRACING THE MARKETPLACES OF THE CITY
FROM THE 9TH CENTURY UNTIL THE OTTOMAN OCCUPATION

Medieval Thessalonike was a large urban centre of the empire and the main commercial hub of the Illyricum. Commercial exchanges in local network and overseas international trade were equally combined in the city's life, furnishing its prosperous economy that presented, certainly to a lesser degree, the same characteristics with the economy of the byzantine capital. During the period in question, Thessalonike was a prominent production centre of precious metal- and glass-works, as well as a manufacturing centre of luxurious soft goods, as textiles leathers and furs. At the same time, the city's marketplaces formed the main outlet for the agricultural and stockbreeding products of its immediate hinterland, the centre of the regional trade of a vast inland –which after the conquests of Basil II was extended up to the lands of medieval Serbia, as far as Belgrade–, as well as the meeting point of interregional or at some point international trade, since the city became the main place of commercial exchange with the Slavs and the Bulgarians. In addition, once annually the city received products from the western Mediterranean, and the Arab lands, operating as center of collection and redistribution of the international trade.

Where, therefore, were organized the marketplace or the marketplaces of Byzantine Thessalonike? Was the mercantile activity of the citizens delimited in one commercial centre, or thematic *agoras* for various kinds of food and non-food, either local or imported, goods were held in different commercial districts within the fortification? –as evidenced in medieval Constantinople. The existence of more than one market is implied in the seventh century narration of the Miracles of St. Demetrius, wherein the word *agora* –apparently with the significance of marketplace– is used in plural.

According to the textual sources the marketplaces of the Byzantine city could be both i) permanently commercial neighborhoods, comprising series of, both manufacturing and retailing, shops, arranged either along a

main street or around an open square, both potentially called *foros*, and ii) series of temporary stalls for commercial transactions arranged on sidewalks and inbuilt grounds. Additionally weekly or annually operated fairs took place inside or outside the fortifications.

The earliest references to a specific *agora* in Thessalonike, with the medieval significance of the word –that of a marketplace–, dates back to the end of the eighth and the ninth century, attesting probably an open-air marketplace organized close to the *Kassandreotike* gate –possibly within the grounds of the abandoned Hippodrome of the Late antiquity.

The aforementioned eighth-ninth century '*agora*' differs from the ninth-tenth century over-active marketplace of non food, both luxurious and plain, artifacts, which according to *Ioannes Kaminiates's* account, was organized in the middle of the urban tissue and along the *Leoforos*, the central street of the city. It seems that the same non food marketplace was also evolved around the inbuilt, derelict by that time lower square of the former *Agora* –the so-called *Megaloforos*– in the western portico of which the coppersmith workshops were established since the Late Antiquity.

In the backstreets of the *Leoforos* and around the inbuilt square of the *agora*, workshops and shops co-existed with residential buildings. As documented through twelfth century documents, mainly deriving from the archives of the Athos monasteries, these –usually two-storey with the manufacturing or the retailing activity in the ground-floor and the residential places in the upper-floor– were arranged around open or semi-open courtyards and formed small economic units, in the periphery of the central marketplace.

Apart from the *Leoforos*, medieval documents refer to several places with commercial activity as the *Kato Foros*, or the *Kato Mese*, which by that period could mean either, the former –sixth or seventh century– *Megaloforos*, or the lower of the main streets of the

city, namely the *Leoforos*, which could have been defined as lower in order to be distinguished by the street that was running in front of the basilica of St Demetrius, between the Letaia and the New Golden gate, along which Byzantine manufacturing and commercial units have been also evidenced.

The so called *Sthlavomese* –also attested in a twelfth century document– was set to the west of the *Katafyge* neighborhood, possibly also on the grounds of the former Magaloforos; it could be either an organized marketplace that served the trade with the Slavs –that by a certain period was moved from the port area, and restricted in one place in the central district of the city in order tax-losses to be avoided–, or an open-air slave-market, since during the medieval period the national names ‘Slav’ and ‘Sklavinos were synonymous with the word slave.

Apart from the aforementioned extended non-food market in the city center, it seems probable that a commercial district would also existed on the south-western side of the city, near the Constantinian harbor, where the dockyards, the warehouses and the customs services under the control of *kommerkiarioi*, were located. During the Late Byzantine period, in the same area, close to the harbor and along the commercial streets of the St Menas neighborhood, apart from the workshops and retail-stores, the so-called *katallaktika*

trapezia that is the money exchange tables, were also set up.

Even though there is no evidence about the *intra muros* food marketplaces that could, hypothetically have been located in the lower districts of the city, where the meat, fish and green grocery markets of Ottoman city were also held, the operation of probably unofficial *extra muros* food markets is indirectly attested.

Apart from the semi-organized food markets, held by the peasants of the suburban plains, outside the fortification the *plinthokerameia*, the ceramic building material producing units, were also operated, where the trade of the production took also place.

During the Middle Byzantine period in the plain outside the Golden Gate *Demetria* an annual international fair in honor of the city’s patron saint came into existence. Sometime due to the troublous political situation of the Late Byzantine period, the *same* fair would have been probably moved in an open public space inside the fortification; where in the early decades of the fifteenth century at least two more urban fairs were attested. These urban fairs were definitively ended by the conquest of the city by the Ottomans in 1430.

*Dr. Archaeologist-Byzantinist
Ephorate of Antiquities of Thessaloniki
raptis.constantinos@gmail.com*